

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО

**УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ
В УМОВАХ ВІЙНИ:
ОСНОВНІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ
ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ**

Наукова записка

Київ – 2025

Національна академія наук України
Інститут держави і права імені В. М. Корецького

**УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ОСНОВНІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЇХ РОЗВ’ЯЗАННЯ**

Наукова записка

Київ – 2025

УДК 342.5:342.78(477)
У45

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права імені
В. М. Корецького НАН України, Протокол № 18 від 26 грудня 2024 р.*

Рецензенти:

Пархоменко Наталія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

Васильченко Оксана Петрівна – доктор юридичних наук, професор.

Колектив авторів:

Скрипнюк Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України (Вступ, Розділ I);

Крусян Анжеліка Романівна – доктор юридичних наук, професор (Розділ II);

Марцеляк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор (Розділ III);

Батанов Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор (Розділ IV);

Явір Віра Анатоліївна – доктор політичних наук (Розділ V);

Омельченко Наталія Леонідівна – кандидат юридичних наук, доцент (Розділ VI);

Костецька Тетяна Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент (Розділ VII).

У45 Український конституціоналізм в умовах війни: основні науково-практичні проблеми та організаційно-правові засоби їх розв’язання: наукова записка / О.В. Скрипнюк, А.Р. Крусян, О.В. Марцеляк, О.В. Батанов, В.А. Явір, Н.Л. Омельченко, Т.А. Костецька; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ: Видавництво Людмила, 2025. 112 с.
ISBN 978-617-555-309-1

Наукова записка підготовлена в результаті виконання Науково-дослідної роботи за темою «Український конституціоналізм в умовах війни та повного відродження».

В результаті проведеного науково-аналітичного дослідження проаналізовано основні науково-практичні проблеми сучасного українського конституціоналізму в умовах правового режиму воєнного стану та визначені організаційно-правові засоби їх розв’язання; з’ясовано особливості дії Конституції України як нормативна основа українського конституціоналізму в умовах війни; обґрунтовані зміни науково-практичної парадигми українського конституціоналізму в умовах війни; проаналізовано конституційний патріотизм як складову системи вітчизняного конституціоналізму; розкриті концептуальні проблеми економічного конституціоналізму; з’ясовано особливості реалізації конституційних прав та свобод в Україні в умовах війни; охарактеризовано конституціоналізм в епоху впровадження ІКТ.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. Конституція України як нормативна основа забезпечення та захисту українського конституціоналізму в умовах війни	6
Розділ II. Український конституціоналізм в умовах війни: зміни науково-практичної парадигми.....	20
Розділ III. Конституційний патріотизм як важлива складова вітчизняного конституціоналізму і конституційної реформи в Україні	35
Розділ IV. Концептуальні проблеми економічного конституціоналізму: виклики сьогодення та тенденції післявоєнного розвитку	47
Розділ V. Особливості реалізації конституційних прав та свобод в Україні в умовах війни: право на освіту	69
Розділ VI. Концептуальні проблеми конституціоналізму у контексті рецепції виборчих прав та механізмів їх захисту.....	86
Розділ VII. Конституціоналізм в епоху впровадження ІКТ: окремі аспекти розвитку в умовах воєнного стану	101

ВСТУП

Наукова записка «Український конституціоналізм в умовах війни: науково-практичні проблеми та організаційно-правові засоби їх розв'язання» підготовлена в результаті виконання першого етапу науково-дослідної роботи відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України за відомчою темою «Український конституціоналізм в умовах війни та повоєнного відродження» (строки виконання роботи I кв. 2024 р. – IV кв. 2026 р.).

Науковий керівник теми – Скрипнюк Олександр Васильович, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України.

Дослідження даної проблематики є логічним продовженням попередніх тем науково-дослідних робіт, що виконувалися в Інституті держави і права НАН України ім. В.М. Корецького. Результати цих досліджень однозначно свідчать про необхідність подальшого теоретичного осмислення політико-правових засад генези формування та розвитку системи українського конституціоналізму.

Конституціоналізм – це публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок; функціонування цієї системи спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини¹.

Отже, це складна публічно-правова система, яка має свою структуру, зміст, функціональний механізм, а також принципи та

¹ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізму : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 148.

мету. При цьому система конституціоналізму має таку властивість як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави. Властивість «сучасності» українського конституціоналізму обумовлює актуальність дослідження українського конституціоналізму в сучасних умовах війни, яка триває в Україні, починаючи з 2014 року та тенденцій його розвитку в умовах повоєнного відродження України.

Умови воєнного стану детермінують проблематику змін у практичній парадигмі українського конституціоналізму, що потребує відповідного доктринального аналізу.

Ключовою ідеєю науково-аналітичної записки є формування науково-практичної парадигми українського конституціоналізму в умовах війни. Зокрема, в результаті проведеного науково-аналітичного дослідження проаналізовано основні науково-практичні проблеми сучасного українського конституціоналізму в умовах правового режиму воєнного стану та визначені організаційно-правові засоби їх розв'язання; з'ясовано особливості дії Конституції України як нормативна основа українського конституціоналізму в умовах війни; обґрунтовані зміни науково-практичної парадигми українського конституціоналізму в умовах війни; проаналізовано конституційний патріотизм як складову системи вітчизняного конституціоналізму; розкриті концептуальні проблеми економічного конституціоналізму; з'ясовано особливості реалізації конституційних прав та свобод в Україні в умовах війни; охарактеризовано конституціоналізм в епоху впровадження ІКТ.

Розділ I

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК НОРМАТИВНА ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Сучасний український конституціоналізм безпосередньо пов'язаний з Основним Законом держави і суспільства, який є його нормативною основою, адже саме в Конституції України закріплюються принципи конституціоналізму та основний механізм побудови його інституційної системи, спрямованої на обмеження публічної влади в інтересах прав і свобод людини і громадяни та громадянського суспільства.

Конституція України – це не лише юридичний акт найвищої юридичної сили, що закріплює основи конституційного ладу та регулює найважливіші суспільні відносини у сфері організації держави та суспільства, у 1996 році Конституція України стала символом початку нової ери конституційного розвитку української державності, символом політичної єдності українського народу, а у лютому 2022 року, з моменту повномасштабної агресії російської федерації – символом національної стійкості та правовим щитом від воєнних загроз суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України. Сьогодні, у контексті війни та майбутнього повоєнного відновлення України, її роль набуває нового, стратегічного значення.

В умовах війни, Конституція України постала перед одним із найважчих випробувань у своїй історії. Повномасштабна війна стала викликом не лише для збройних сил, економіки чи дипломатії, а й для Основного Закону.

Правовий режим воєнного стану обумовив велику кількість змін у правовому регулюванні, незмінною залишається тільки Конституція України як непорушна основа українського конституціоналізму.

При цьому Конституція України продовжує діяти, забезпечуючи стабільність державності під час збройної агресії: адже основні інститути державної влади продовжують діяти на основі Конституції та в межах Конституції; Конституція, залишаючись

основою правової системи забезпечила її стійкість, не допустивши руйнування правових основ української державності; Конституція стала джерелом легітимності рішень, що приймаються у складних умовах, та основою для забезпечення міжнародної підтримки України. Крім того, Конституція України стала основою національної єдності та правової ідентичності українського народу, визначаючи конституційні цінності – принципи сучасного конституціоналізму, які захищає український народ – суверенітет і незалежність України, верховенство права та верховенство прав людини, її положення об'єднують суспільство, сприяють мобілізації ресурсів та спротиву агресору.

Сучасні виклики, які постають перед Україною у зв'язку з військовою агресією російської федерації, актуалізували питання національної безпеки, суверенітету, територіальної цілісності та стійкості держави до внутрішніх і зовнішніх загроз. Одним з ключових інструментів забезпечення національної стійкості є її конституційно-правове регулювання.

Конституція України як Основний Закон закріплює фундаментальні засади державності, суверенітету та територіальної цілісності (ст. 1-5); визначає систему державної влади (ст. 6); закріплює принцип верховенство права (ст. 8); визначає основи та пріоритети національної безпеки (ст. 17); встановлює можливість запровадження стану війни (ст. 85) та правового режиму воєнного стану (ст. 106), надає повноваження Президенту України як Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України (ст. 106), регламентує діяльність РНБО як координаційного органу з питань національної безпеки та оборони (ст. 107) тощо.

Таким чином, Конституція України є основою правового забезпечення національної стійкості, встановлюючи засади демократичного правового порядку, забезпечення прав людини під час війни, а також закріплюючи гарантії державної безпеки та засади функціонування органів держави і інститутів громадянського суспільства в умовах надзвичайних викликів.

Крім того, саме Конституція України як нормативна основа системи конституціоналізму, функціонування якої спрямовано на обмеження державної влади в інтересах прав і свобод людини і

громадянина встановлює ту межу, яка проходить між захистом національної безпеки та збереження прав людини в умовах війни.

Найбільш важливою проблемою у цьому контексті є необхідність обмеження прав людини з метою забезпечення національної безпеки. Це достатньо суттєві обмеження, і тут важливим є те, щоб таке обмеження не порушувало основних принципів та положень, визначених Конституцією України. Адже слід відзначити, що, як свідчить практика, існує ряд проблемних питань, пов'язаних з обмеженням прав людини. Зокрема, ці питання виникають у процесі законотворчої діяльності, а також у процесі правозастосовної діяльності судових, правоохоронних органів. І тут саме чітке додержання норм Конституції надає можливість забезпечити не тільки національну безпеку, але і права людини. Зокрема, Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень підкреслив, що «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом – актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України»².

Обмеження конституційних прав людини з непередбачених Конституцією України мотивів і підстав є нелегітимним.

Саме закріплення в ст. 8 Конституції принципу верховенства права забезпечує дотримання прав людини навіть в екстраординарних умовах. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що відповідно до принципу верховенства права

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28 серпня 2020 р., № 10-р/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf

(правовладдя) законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина з дотриманням умов, визначених Конституцією України. Установлення обмеження прав людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що воно є домірним (пропорційним) та суспільно потрібним (Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009); обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх має встановлювати виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати легітимній меті, бути обумовленими суспільною потребою досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими» (Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016)³.

Крім того, ще однією рисою межі між захистом національної безпеки та збереження прав людини є неухильне дотримання за будь-яких умов таких конституційних принципів, як: визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3); рівноправності (ст.ст. 21, 24); презумпції невинуватості (ст. 62) та ін.

І, безумовно, до такої межі слід віднести той, встановлений Конституцією перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин (ч. 2 ст. 64 Конституції України). Зокрема, це такі природні права людини, як право на життя, заборона катувань, право на справедливий суд та ін.

Отже, дотримання цих положень Основного Закону України і забезпечує встановлення тієї межі, яка проходить між захистом національної безпеки та збереженням прав людини в умовах війни у контексті науково-практичної парадигми конституціоналізму.

Питання забезпечення легітимності рішень у кризових та надзвичайних умовах має важливе значення, особливо для України як держави, яка захищає у цій війні принципи демократії, верховенства права, та інші принципи сучасного конституціоналізму.

Основними засобами забезпечення легітимності рішень у екстраординарних умовах є такі: по-перше, дотримання принципу

³ Рішення Конституційного Суду України від 5 липня 2023 року № 5-р(II)/2023 у справі за щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2023>.

конституційності та законності, навіть у надзвичайних умовах рішення мають ґрунтуватися на конституційних нормах, положеннях законодавства та міжнародних зобов'язаннях; по-друге, в екстраординарних умовах легітимність – це не лише формальна законність, а й суспільне сприйняття рішень як справедливих, обґрунтованих і необхідних, тому одним з ключових чинників легітимності є довіра громадськості. У кризовій ситуації влада повинна оперативно інформувати суспільство про цілі, мотиви та очікувані наслідки своїх дій, тобто має бути розроблена та впровадження комунікаційна стратегія – ефективна комунікація органів публічної влади з громадянами; по-третє, залучення громадянського суспільства та експертного середовища, адже якщо до ухвалення рішень долучаються фахівці, громадські організації та інші незалежні інститути громадянського суспільства – це створює додаткову перевірку обґрунтованості рішень і знижує ризик зловживань; по-четверте, рішення, ухвалені у кризових умовах, мають бути тимчасовими, необхідно встановлювати механізми їхнього перегляду або скасування у повоєнний період.

Отже, легітимність рішень у кризових умовах забезпечується через дотримання принципів конституційності, законності, прозорості та відкритості при їх прийнятті та наявності організаційно-правового механізму їх перегляду у повоєнний період.

Конституція як нормативна основа українського конституціоналізму має бути і підґрунтям забезпечення та утвердження національної стійкості, як важливої передумови захисту, збереження та подальшого розвитку сучасного українського конституціоналізму.

Втім у тексті Конституції України не йдеться про національну стійкість, не зазначено, що національна стійкість має бути одним із пріоритетів державної політики України. Звідси уявляється доцільним закріпити у Конституції України в якості одного із пріоритетів державної політики саме національну стійкість, а також оновити ті положення Конституції, що стосуються: національної безпеки, з метою інтеграції інноваційних підходів щодо цивільної оборони, кризового управління, механізмів стратегічних комунікацій, інформаційної безпеки, сталого функціонування стратегічної інфраструктури; підвищення ефективності парламентського

контролю над сектором безпеки і оборони; посилення правової освіти; зміцнення інституційної спроможності органів державної влади в екстраординарних умовах та, зокрема, в умовах війни. Адже ці положення сприятиме розвитку конституційних засад забезпечення національної стійкості як передумови подальшого розвитку українського конституціоналізму.

При цьому слід враховувати, що чинна Конституція України при її розробці та прийнятті була «запрограмована» на мирні часи та питання національної стійкості не мали такої гостроти. Водночас починаючи з 2014 р., коли російською федерацією були окуповані невід’ємні частини території України, створивши таким чином перший у Європі після Другої світової війни прецедент анексії частини території однієї держави іншою, питання національної стійкості не тільки актуалізується, але і набуває стратегічного значення для забезпечення національної цілісності та збереження суверенітету України.

Втім, «легалізація» цього концепту відбулася пізніше через його закріплення в Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя від 11 березня 2021 р. Зокрема «Зміцнення національної стійкості» було виокремлено у якості окремого розділу цієї Стратегії⁴. У Стратегії наголошується, що «Україна впроваджує гуманітарні, соціальні проекти, спрямовані на підвищення рівня соціальної взаємодії та партнерства, посилення національної стійкості, громадської безпеки та цивільного захисту». При цьому у документі не розкривалося поняття національної стійкості.

Визначення «національної стійкості» було надано в наступному акті – «Концепції забезпечення національної системи стійкості», затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 р.⁵, в якій було зазначено, що національна стійкість – це здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам

⁴ Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

⁵ Концепція забезпечення національної системи стійкості: затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>

будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпечного середовища, підтримувати стає функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій. При цьому визначено, що «запровадження національної системи стійкості насамперед потребує законодавчого врегулювання організаційних основ її функціонування».

Виходячи з цього передбачено, що одним із основних короткострокових (першочергових) завдань є «розроблення та прийняття законодавчих, інших нормативно-правових актів з питань забезпечення національної стійкості», спрямованих на:

- визначення правових та організаційних засад впровадження та функціонування національної системи стійкості;
- визначення організації діяльності, взаємодії та координації суб'єктів забезпечення національної стійкості;
- впровадження механізмів забезпечення національної стійкості за базовими елементами;
- визначення порядку формування планів узгоджених дій з метою запобігання, реагування та подолання наслідків виникнення загроз або настання кризових ситуацій, впровадження універсальних алгоритмів узгоджених дій щодо реагування на загрози та кризові ситуації на різних етапах їх розвитку;
- визначення порядку, каналів та форматів обміну інформацією між суб'єктами забезпечення національної стійкості про поточні та прогнозовані загрози, стан відповідних спроможностей, виявлені вразливості, а також про плани, механізми і процедури запобігання і реагування на них та відновлення у посткризовий період;
- удосконалення законодавства України з питань забезпечення національної стійкості з урахуванням міжнародного досвіду.

У 2023 році Урядом України був затверджений план заходів з реалізації цієї Концепції, в якому в якості одного із перших пунктів переліку необхідних заходів було визначено: «координація розроблення та подання в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту щодо основ національної

стійкості України» (строк виконання: I квартал 2024 року)⁶. Станом на сьогодні такого законопроекту офіційно не зареєстровано, що більше, немає інформації й щодо здійснення відповідної проектної роботи щодо нього.

Слід зазначити, що в юридичній літературі дослідники доводять недоцільність розроблення такого законопроекту аргументуючи це тим, що «питань у сфері забезпечення національної стійкості, у т. ч. уточнення повноважень та розподіл відповідальності суб'єктів, може бути врегульована завдяки внесенню змін до низки профільних законів України та прийняттю відповідних рішень РНБО України та Кабінету Міністрів України.

Крім того, порядок взаємодії суб'єктів забезпечення національної стійкості має визначатися відповідними нормативно-правовими актами України, у т.ч. протоколами узгоджених дій, які визначають універсальні процедури (алгоритми) реагування на загрози й кризові ситуації та відновлення». Отже, «зважаючи на викладене, – робиться висновок, – розроблення окремого законопроекту щодо забезпечення національної стійкості є недоцільним»⁷.

З цим висновком важко погодитись. Думається, що для створення ефективного правового підґрунтя забезпечення національної стійкості має бути розроблений та прийнятий нормативно-правовий акт, який би визначав загальні засади забезпечення національної стійкості та організаційні основи функціонування її цілісної системи.

Враховуючи те, що національна стійкість – це складна система, яка охоплює політичну, економічну, гуманітарну, інформаційну та безпекову сфери, цьому закону мають кореспондувати «уточнюючи», профільні нормативно-правові акти, які охоплюватиме своїм регулюючим впливом окремо кожен із зазначених сфер. Наявність відповідних конституційних положень (з

⁶ Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2023 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#Text

⁷ Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 456 с. С. 331.

урахуванням вищезазначених змін до Конституції України) та ці нормативно-правові акти мають створювати основу системи законодавства про національну стійкість.

Безумовно, не можна говорити про повну відсутність в Україні чинного законодавства про національну стійкість. Так, ключовими законодавчими актами у цій сфері слід назвати такі Закони України, як: «Про національну безпеку України» (визначає основи національної безпеки, функції органів державної влади та інших інституцій у сфері забезпечення безпеки та закладає основи для формування державної політики у цій сфері); «Про Раду національної безпеки і оборони України» (визначає правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції); «Про критичну інфраструктуру» (регламентує безпеку об'єктів критичної важливості); «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» (регулює питання захисту інформації та інформаційних систем, що є критично важливим для забезпечення національної безпеки); «Про правовий режим надзвичайного стану» (визначає процедури введення та управління надзвичайним станом, що є ключовим аспектом забезпечення національної стійкості в умовах кризових ситуацій); «Про мобілізаційну підготовку» та «Про національну безпеку України» (унормовує питання мобілізації людських і матеріальних ресурсів у випадку загрози національній безпеці або надзвичайних ситуацій); «Про основи національного спротиву» (визначає правові та організаційні засади національного спротиву, основи його підготовки та ведення) та інші.

Крім того, до нормативно-правових основ забезпечення національної стійкості відносяться Укази Президента України, які стосуються національної безпеки та стійкості держави. Ці укази часто стосуються таких аспектів, як введення надзвичайного стану, мобілізація, забезпечення обороноздатності, та інші питання, що мають стратегічне значення для безпеки країни. Також важливими є рішення РНБО, що вводяться в дію Указами Президента, які встановлюють механізми функціонування національної системи стійкості.

Водночас попри наявність достатньо великої кількості нормативно-правових актів, у законодавчому забезпеченні національної стійкості залишаються певні прогалини та дефекти. Так, на основі системного аналізу наведених законів можна сформулювати такі висновки та пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання сфери національної стійкості у контексті парадигми конституціоналізму в умовах війни.

По-перше, простежується відсутність системно-змістовної узгодженості між цими законами. Формально ці законодавчі акти не суперечать один одному, але дяки з них дублюють функції державних органів без зазначення чіткої ієрархії між ними або координаційного механізму. Наприклад, Закон України «Про національну безпеку України» та Закон України «Про РНБОУ» не завжди узгоджені у визначенні повноважень і процедур координації між органами державної влади, що породжує складність координації між суб'єктами сектору безпеки і оборони. В законах не визначено механізму швидкого реагування або сценаріїв взаємодії між РНБО, Офісом Президента, Кабміном, СБУ, Нацполіцією, ЗСУ тощо, що надає підстави говорити про недостатню ефективність, а в деяких випадках і про відсутність процедур міжвідомчої координації в кризових ситуаціях.

По-друге, Закони України «Про критичну інфраструктуру» та «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» існують паралельно та не забезпечують інтегрованого управління ризиками, пов'язаними з кіберзагрозами, техногенними ризиками та деструктивними інформаційними впливами.

По-третє, майже всі закони та інші нормативно-правові акти у сфері забезпечення національної безпеки та національної стійкості мають спрямованість на відповідну реакцію, пов'язану з надзвичайними станами (мобілізація тощо), але майже не передбачають превентивних та адаптаційних заходів, які б забезпечили національну стійкість до загроз ще до їх ескалації. Отже, недостатньо врегульованим є превентивний механізм, зокрема й щодо забезпечення національної стійкості.

По-четверте, недостатньою є інтеграція концепту «національна стійкість» в нормативно-правову матерію. Так більшість законів та інших нормативно-правових актів зосереджуються на

безпеці, але концепція національної стійкості (resilience) представлена фрагментарно або опосередковано, без системного підходу до забезпечення безперервності функціонування держави в кризових ситуаціях.

По-п'яте, існують правові прогалини в регулюванні взаємодії між державними органами, бізнесом та громадянським суспільством, хоча в сучасних умовах правового режиму воєнного стану та під час гібридних загроз їх роль для забезпечення національної стійкості є критично важливою.

Національна стійкість, у контексті визначення її ролі та значення у системі сучасного українського конституціоналізму, неможлива без активного залучення громадянського суспільства, волонтерських організацій, незалежних ЗМІ та бізнесу. Потенціал громадян у формуванні безпекового середовища особливо проявився у період після 2014 року та з початком широкомасштабної збройної агресії РФ (у лютому 2022 р.), коли виникла необхідність самозахисту та підтримки Збройних Сил України.

При цьому слід підкреслити, що громадянське суспільство є однією із умов ефективного функціонування системи конституціоналізму, тому можна констатувати, що в умовах збройної агресії російської федерації одним із головних стратегічних активів України стало сильне громадянське суспільство та потужний волонтерський рух. Саме вони ефективно заповнили прогалини, які виникли через обмежені можливості державних інституцій у кризовий період війни. Їхня здатність до швидкої мобілізації, гнучкої координації та самовідданої підтримки армії й населення підтвердила: національна стійкість неможлива без активної участі громадянського суспільства.

Проте, існує реальний ризик недооцінки цього потенціалу внаслідок збереження централізованої, вертикально-орієнтованої моделі управління безпекою, яка традиційно фокусується на державних структурах і виключає широку участь суспільства. Це звужує можливості ефективного реагування на воєнні та гібридні загрози, які вимагають як інституційної, так і громадської мобілізації.

Позитивний досвід 2014–2017 років довів, що залучення інститутів громадянського суспільства до реформування сектору

безпеки сприяє підвищенню прозорості, підзвітності й довіри до державних рішень. Участь громадськості у формуванні політики безпеки – це важливий інструмент демократії в умовах воєнного стану, який обумовлює обмеження застосування конституційного інструментарію прямої демократії.

Для підвищення національної стійкості та відповідно зміцнення системи конституціоналізму в умовах війни необхідно інституціоналізувати партнерство між державою та громадянським суспільством. Це означає створення сталих механізмів співпраці, системного залучення неурядових організацій до стратегічного планування у сфері безпеки, а також налагодження ефективного інформаційного обміну.

Особливу увагу слід приділити правовому закріпленню цих процесів: тільки через нормативно визначені принципи та форми такого партнерства можна забезпечити сталість та ефективність спільної взаємодії. У цьому контексті конституційні права на свободу слова, на свободу об'єднання та участі в управлінні державними справами – це не лише гарантії демократії, а й фундаментальна база для розбудови стійкого суспільства, здатного чинити опір зовнішнім і внутрішнім загрозам, як умови функціонування ефективної системи сучасного українського конституціоналізму.

Крім того, в умовах реалізації стратегічного курсу України на членство в НАТО та ЄС виникає нагальна потреба адаптації національного законодавства до стандартів Альянсу.

Одним із ключових напрямів такої адаптації є інтеграція принципів національної стійкості (resilience) у систему державної безпекової політики. У країнах-членах НАТО resilience розглядається не як допоміжний інструмент, а як невід'ємний складник колективної оборони та гарантія спроможності держави функціонувати в умовах гібридних загроз, криз та збройних конфліктів.

Зокрема, у Стратегічній концепції НАТО 2022 року наголошується, що «забезпечення національної і колективної стійкості наших суспільств є вирішальним для виконання усіх основоположних завдань Альянсу і підґрунтям наших зусиль убезпечити наші країни, суспільства і спільні цінності»⁸.

⁸ Стратегічна концепція НАТО – 2022 ухвалена главами держав і урядів на Мадридському саміті НАТО 29 червня 2022 року. URL:

Зміцнення національної та колективної стійкості є передумовою ефективного стримування та оборони та відповідно передумовою збереження та утвердження системи українського конституціоналізму. В цьому контексті *resilience* визначається як «перша лінія оборони», яка охоплює спроможність урядів, суспільств та інфраструктури протистояти, адаптуватися, реагувати на кризи та швидко відновлюватися. Альянс наголошує, що національна стійкість є колективним зобов'язанням членів НАТО, які повинні гарантувати готовність до широкого спектра викликів – від кібернападів і дезінформації до втручання у критичну інфраструктуру. Так, у пункті 26 Стратегічної концепції НАТО зазначено: «Ми дотримуватимемося потужнішого, єдиного і краще узгодженого підходу щодо розбудови стійкості на національному рівні і загалом в Альянсі проти військових і невійськових загроз і викликів нашої безпеці»⁹.

Думається, що успішна інтеграція України до НАТО неможлива без узгодження її внутрішніх механізмів безпеки з колективною системою Альянсу, де *resilience* виступає не лише як технічна категорія, а як основа сучасної стратегії оборони та розвитку спроможностей держави та суспільства.

У цьому контексті законодавство України має бути синхронізоване з відповідними принципами НАТО, що зокрема включає створення ефективного конституційно-правового врегульованої національної системи *resilience* як умови стійкості українського конституціоналізму.

Таким чином, поточна ситуація вимагає модернізації конституційно-правових засад забезпечення національної стійкості, як важливої умови збереження та утвердження системи сучасного українського конституціоналізму, з урахуванням досвіду війни та євроатлантичних прагнень України. Зокрема, важливим є: 1) розробити та прийняти єдиний рамковий Закон України «Про основи національної стійкості України», який би закріплював основні засади та принципи системи національної стійкості, визначав системні організаційно-правові заходи з підвищення спроможності

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-ukr.pdf

⁹ Там само.

держави, суспільства та інфраструктури протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпечового середовища, підтримувати стабільне функціонування та відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій; 2) узгодити функції та повноваження органів, передбачених у законах про нацбезпеку, РНБО, критичну інфраструктуру, зокрема, у частині управління ризиками, кібербезпеки та реагування; ефективно використовувати комплексну міжвідомчу стратегію утвердження національної стійкості, яка б базувалася на конституційних принципах та охоплювала сфери освіти, енергетики, охорони здоров'я, транспорту, кіберсфери тощо; 3) ефективно використовувати участь суспільства в утвердження національної стійкості через удосконалення нормативно-правових механізмів залучення громадянського суспільства та приватного сектору до формування та реалізації політики національної безпеки та спротиву; 4) оновити нормативно-правовий тезаурус відповідно до сучасних викликів (національна стійкість, гібридні загрози, інформаційна війна, кібербезпека, кіберсфера, стратегічні комунікації та ін.) через його науково-теоретичне обґрунтування та законодавче закріплення.

Таким чином можна зробити висновки: удосконалення конституційно-правових засад національної стійкості є критично важливим для сучасної системи українського конституціоналізму, адже саме ця складова формує нормативну основу здатності держави ефективно функціонувати у кризових умовах, забезпечувати обороноздатність і стратегічну стабільність.

У контексті триваючої війни та системних загроз українській державності, питання стійкості набуває нового значення – як інструменту не лише захисту, але й довгострокового відновлення та модернізації України у контексті парадигми конституціоналізму.

Отже, Конституція України в умовах війни продовжує діяти та залишається основою сучасного українського конституціоналізму, втім війна підтвердила не тільки стійкість та спроможність Основного Закону України, але і визначила певні «уроки», які мають бути проаналізовані та враховані для повоєнного відродження України та її подальшого, сталого розвитку системи сучасного українського конституціоналізму.

Розділ II

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗМІНИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Сучасні реалії широкомасштабної збройної агресії РФ проти суверенної України актуалізують проблематику українського конституціоналізму. Адже, конституціоналізм є універсальним носієм теоретичної енергії конституційної демократії, основою парадигми конституційної практики, критерієм конституційності дій органів публічної влади та інших суб'єктів права. Український конституціоналізм, маючи вражаючу національну історію та сягаючи своїм корінням в західно-правову культуру європейського право- та державотворення, став науково-теоретичним, ідеологічним підґрунтям практичного утвердження України як суверенної, незалежної, демократичної, правової, європейської держави. Думається, що саме розвиток українського конституціоналізму на основі найкращих традицій європейської політико-правової культури та європейських цінностей став однією з причин агресії РФ – держави-терориста (політичний режим якої є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим¹⁰, який є повною протилежністю ідеологій, теорії та практиці сучасного конституціоналізму) проти України, що розпочалася у 2014 р., а у лютому 2022 р. набула жахливого продовження у вигляді широкомасштабної збройної агресії РФ та її вторгнення на суверену територію України (російсько-української війни¹¹). Війна не може

¹⁰ Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>.

¹¹ У науковій записці для розкриття сучасних проблем українського конституціоналізму застосовується терміни «війна», «воєнний стан», «збройна агресія». Співвідношення цих понять у контексті національного та міжнародного права і законодавства є окремими (дискусійними) питаннями, що не складають мету наукової записки. Втім, у цій роботі ці концепти використовуються виходячи з позицій: національного законодавства (зокрема, співвідношення концептів

не впливати на конституціоналізм, що обумовлює необхідність наукового аналізу такого впливу. Проблематика зміни концепції конституціоналізму в умовах війни не є новою, зокрема ще у 70-80 рр. XX століття ці питання були предметом напрацювань зарубіжних учених¹². Втім, сучасні реалії збройної агресії РФ проти України підіймають на новий кшталт наукові дослідження українського конституціоналізму в конкретних умовах війни, яка триває. Правовий режим воєнного стану та виклики війни безумовно вплинули на науково-практичну парадигму українського конституціоналізму, яка набувала певних модифікацій, що обумовлюють появу концепції «воєнного конституціоналізму» або «мілітарного конституціоналізму»¹³.

Отже, під час війни науково-практична парадигма українського конституціоналізму набуває певних модифікацій, що безпосередньо впливають на зміст і механізм функціонування його системи. Це потребує науково-праксеологічного дослідження для визначення та розв'язання найбільш проблемних завдань, що стоять на часі перед українським суспільством та державою з тим, щоб

«воєнний стан» та «стан війни» як взаємопов'язаних організаційно-правових заходів єдиного механізму «відсічі збройної агресії проти України», визначеного у ст. 4 Закону України «Про оборону України»); вітчизняної правотворчої практики (зокрема, застосування концепту «війна» у нормативно-правових актах, наприклад в Указах Президента України «Про визначення збитків, завданих Україні внаслідок війни» від 17 травня 2022 р., «Питання Національної ради з відновлення України внаслідок війни» від 21 квітня 2022 р. та ін.); громадянської свідомості, а саме визначення українською громадськістю стану широкомасштабної збройної агресії РФ та загальнонаціонального оборонного спротиву суверенній Україні російсько-українською війною; міжнародного права, відповідно до якого збройна агресія РФ проти України має ознаки війни (зокрема, цей висновок відповідає визначенню агресії, затвердженому Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р., положенням Женевських конвенцій 1949 р. та ін.).

¹² Belz Herman. Changing Conceptions of Constitutionalism in the Era of World War II and the Cold War. *The Journal of American History*. 1972. Vol. 59. No. 3. P. 640–669. URL: <https://doi.org/10.2307/1900662>. Accessed 21 Oct. 2023 (дата звернення: 24.10.2023); Downing Brian M. Constitutionalism, Warfare, and Political Change in Early Modern Europe. *Theory and Society*. 1988. Vol. 17. No. 1. P. 7–56. URL: <http://www.jstor.org/stable/657662>. Accessed 21 Oct. 2023.

¹³ Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 3. С. 6-18.

забезпечити реальну наявність та сталий розвиток українського конституціоналізму.

У центрі доктрини та практики конституціоналізму є людина, оскільки саме людина – це основний вимір науково-практичної парадигми конституціоналізму, головний ціннісний орієнтир його подальшого розвитку, індикатор перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології і практики, а визнання, забезпечення та захист прав, свобод та законних інтересів людини є практично кінцевою метою функціонування системи конституціоналізму. Ця мета визначає й сутність сучасного українського конституціоналізму, яка є демократичною, у єдності з правом – демократично-правовою. Демократизм як прояв сутності конституціоналізму опосередкований народовладдям, при забезпеченні балансу між повагою волі більшості, захистом прав меншості та прав і свобод людини. Виміром демократичності як вираження сутності конституціоналізму є народовладдя, яке спрямоване на забезпечення прав та свобод людини, визнання її цінності та індивідуальної свободи, що є можливим тільки за умови існування поряд із народовладдям влади права. Правова сутність конституціоналізму опосередкована функціонально-інструментальною значущістю та роллю права, яке має інструментальну цінність щодо створення нормативно-правової основи системи конституціоналізму. Крім того, право є тією владою (правовладдям), що дає змогу обмежувати публічну владу, тому що безмежна влада може пригнічувати права людини, скасовуючи тим самим гуманістичні основи сучасного конституціоналізму. Мета та сутність конституціоналізму обумовлює те, що функціонально його механізм цілеспрямовано на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав, свобод та інтересів людини. Втім, під час війни, через існування надзвичайних умов та об'єктивних загроз суверенності та незалежності держави відбуваються певні зміни у системі організації та функціонування системи органів публічної влади, громадянського суспільства та ін. Ці зміни детермінують відповідні модифікації у механізмі конституціоналізму. При цьому, важливим є те, щоб ці зміни не «посягали» на вищезазначені сутність та мету конституціоналізму. Саме їх збереження є

важливим для подальшого сталого розвитку України та її євроінтеграції.

Так, у контексті визначення актуальних проблем щодо функціонального механізму українського конституціоналізму під час війни слід особливу увагу звернути на конституційно-правовий статус людини і громадянина, який в умовах воєнного стану має певні особливості, що зумовлені воєнною загрозою та виявляються в наступному: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу людини і громадянина через дію надзвичайних (тимчасових) та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод, відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; запроваджуються засоби виключного захисту прав та свобод; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеженням прав і свобод, але за умови тимчасовості такого обмеження та за наявності конституційно визначеного переліку тих прав і свобод, які не можуть бути обмежені. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх установлюють виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати правомірній меті, бути обумовлені суспільною потребою досягнення цієї мети, домірними; у разі обмеження конституційного права (свободи) законодавець зобов'язаний запровадити таке нормативне регулювання, яке уможливить оптимальне досягнення правомірної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права (свободи) і не порушуватиме сутності такого права»¹⁴. При цьому,

¹⁴ Див., наприклад: Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text> (дата звернення: 23.10.2023); Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2023 року № 4-р(П)/2023 у справі за

актуальним є питання щодо захисту прав людини, що, своєю чергою, актуалізує необхідність застосуванні особливих (надзвичайних) організаційно-правових засобів для забезпечення, захисту та охорони прав людини в умовах війни ¹⁵.

Системний аналіз чинного законодавства, судової та правоохоронної практики надає підстави запропонувати доповнити Конституцію України положеннями, що визначають можливість встановлення спеціального порядку реалізації прав людини в умовах збройних конфліктів та інших екстраординарних умовах, з дотриманням принципів міжнародного гуманітарного права, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини. Це створить певний механізм, що дозволить відмежувати легітимні обмеження від свавільного втручання, що є неприпустимим у контексті конституціоналізму. Війна гостро поставила питання про захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Для забезпечення їх прав представляється доцільним закріпити статус внутрішньо переміщених осіб в Конституції, тобто закріпити в Конституції України положення про особливі гарантії прав цих осіб, зокрема, що стосуються їх права на житло; доступ до освіти і медицини; пріоритет у соціальних програмах; права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок війни та ін. Таким чином цим особам буде надано конституційно-правовий статус та підвищено рівень гарантованості забезпечення та охорони їх прав і свобод. Слід підкреслити, що права людини в умовах війни – це не лише питання гуманітарного права, а ядро конституціоналізму, заснованого на гідності, свободі та непорушності прав, тому відповідь держави має бути системною, інтегрованою та конституційно орієнтованою.

У механізмі конституціоналізму організація та функціонування публічної влади має кореспондувати його вищезазначеної демократично-правової сутності та бути спрямована на досягнення його мети. Втім, в умовах правового режиму воєнного

конституційними скаргами Сиротенка Сергія (щодо особових даних у судовому рішенні) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text> та ін.

¹⁵ Більш докладно див.: Скрипнюк О.В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 11-20.

стану відбулися відповідні трансформації у системі організації та функціонування органів публічної влади на місцях¹⁶, що проявилось у створенні військових адміністрацій¹⁷, зміні повноважень місцевого самоврядування, появі нових форм та напрямків взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади, зокрема з військовими адміністраціями тощо. Під час війни коригується функціональна спрямованість органів публічної влади відповідно до особливостей правового режиму воєнного стану, який передбачає «надання органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності» (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.¹⁸). Визначені зміни в системі органів публічної влади та зміщення акцентів у їх функціональній спрямованості безпосередньо впливають на мету та зміст (види, форми) взаємодії органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування. Так, існує проблема, яка була й у мирні часи при взаємодії органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади на місцях, а саме – це необхідність чіткого розмежування повноважень, зокрема, в сучасних умовах між органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями. Крім того, посилюється субординаційна взаємодія між органами місцевого самоврядування та органами державної влади на місцях при пріоритетності, у контексті теорії і практики конституціоналізму, їх координаційної взаємодії, поновлення якої слід відзначити як одну із повоєнних тенденцій українського конституціоналізму.

¹⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-IX#Text>.

¹⁷ Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

¹⁸ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

Аналізуючи функціонування органів публічної влади в умовах війни, експерти зазначають, що «повномасштабне вторгнення росії в Україну не поклало край українській демократії. Хоча демократичні права були обмежені в умовах воєнного стану, що є виправданим згідно з міжнародним правом у контексті масштабної надзвичайної ситуації, демократичні інститути України продовжують функціонувати»¹⁹. З цим, безумовно, слід погодитися, також як і з тим, що водночас, існує ряд проблем, пов'язаних з функціонуванням представницьких органів державної влади в умовах війни, що потребують свого розв'язання. Так, наприклад, при безумовному відзначенні того, що Президент України став символом мужності та стійкості, політичної волі, яка забезпечуватиме функціонування політичної системи, експерти відмічають, що до проблемних питань інституту президенства слід віднести питання щодо суттєвого зростання політичної ролі Офісу Президента у системі влади, який в сучасних умовах інтерпретується як допомога в реалізації політичної ролі Президента, втім, «це слід переглянути після закінчення війни»²⁰. При очевидному зростанні продуктивності роботи парламенту, відбулися певні зміни у його робочому процесі, серед яких основними загрозливими змінами є те, що: порядок денний парламентських сесій не публікується; інформація про зміст парламентських сесій та засідань комітетів – обмежена; зростає політична роль військових; простежується менш інтенсивна співпраця з Європейським парламентом та ін. Ці зміни в організації та функціонуванні державної влади є виправданими в умовах війни, втім вони мають бути мінімізовані в аспекті практичної парадигми конституціоналізму та виключені після війни для забезпечення мети конституціоналізму, що потребує відповідного науково-експертного супроводження. Звідси, важливою тенденцією розвитку конституціоналізму в повоєнний період є удосконалення інституціональної складової його механізму з метою досягнення мети конституціоналізму – обмеження

¹⁹ Огляд демократичних інститутів України під час війни. *Центр політико-правових реформ*. Березень 2023 р. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/ua-web.pdf>.

²⁰ Там само.

(самообмеження) державно влади на користь прав і свобод людини і громадянина та в інтересах громадянського суспільства.

З урахуванням «воєнного» досвіду та у контексті створення повоєнної парадигми конституціоналізму найбільш проблемним питанням, яке потребує свого вирішення є питання практичної реалізації принципу поділу державної влади через запровадження ефективного конституційно-правового механізму «стримувань та противаг». Для цього необхідним є чітке розмежування повноважень між органами державної влади з метою обмеження надмірної концентрації влади в органах виконавчої влади, адже після введення воєнного стану у 2022 р. спостерігалось зміщення влади в бік виконавчої «гілки», що послаблювало контроль з боку парламенту та судів. З цим пов'язана наступна пропозиція – закріпити у Законі України «Про регламент Верховної Ради України» положення про пріоритетний розгляд урядових рішень, пов'язаних з військовим та надзвичайним правом, адже парламент потребує інструментів для дієвого контролю та методів реагування на кризові ситуації. Крім того, необхідним є посилення судової незалежності, через забезпечення добору суддів на основі конкурсних засад та з дотримання доброчесності, адже доброчесність – це не тільки філософська (морально-етична) категорія, але й правова категорія, яка має юридичне навантаження та має виконувати функцію методологічного інструментарію при вимірі доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді, тому з метою створення такого методологічного інструментарію необхідним є нормативне закріплення єдиних показників для оцінки доброчесності та професійної етики судді (наприклад, такі були розроблені та затверджені рішенням Вищої ради правосуддя 17 грудня 2024 року «Єдині показники для оцінки доброчесності та професійної етики судді (кандидата на посаду судді)»). З метою сприятиме удосконалення механізму президентського вето в механізмі стримувань та противаг доцільним є внести зміни до Конституції щодо визначення виключного переліку підстав для президентського вето та ін.

Ці зміни та інші пропозиції і зміни забезпечать ефективну систему стримувань та противаг, що дозволить Україні діяти швидко в кризових умовах, але не жертвуючи правами людей, резервами

демократії та верховенством права. Це – підґрунтя для стійкої конституційної системи, навіть в екстремальних умовах війни.

Наступною проблемою у контексті функціонування конституціоналізму є те, що в умовах війни трансформується конституційне законодавство України (при незмінності Конституції України), яке є нормативною основою сучасного конституціоналізму. Як слушно резюмує О.В. Скрипнюк, проаналізував право України в умовах війни, «тематика ухвалених правових актів за воєнний рік яскраво відображає пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова і правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, економіка, зовнішня політика тощо»²¹. Зокрема, війна обумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для загальнонаціонального оборонного спротиву, що потребує свого подальшого удосконалення.

Крім того, актуальним у контексті подальшого розвитку українського конституціоналізму є продовження євроінтеграційних процесів, які реалізуватимуться у прийнятті «євроінтеграційних законів» та інших нормативно-правових актів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з правом ЄС.

Попри те, що в останні роки євроінтеграційний процес відбувається в умовах війни, євроінтеграційні процеси в Україні не тільки не зупинилися, але навіть пришвидшилися. З метою виконання вимог, що були висунуті Єврокомісією до України як кандидата на членство в ЄС, Верховна Рада України ще наприкінці 2022 р. прийняла відповідні «євроінтеграційні» закони. Так, у межах продовження необхідної судової реформи було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13 грудня 2022 р.²², з метою уточнення положень про

²¹ Скрипнюк О.В. Право України в умовах війни. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України*. Вип. 34. Київ, 2023. С.14-15.

²² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України 27 липня 2023 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України»²³, який, перш за все, врахував відповідні пропозиції та рекомендації Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії); у сфері утвердження інформаційної свободи парламентом прийнято Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р.²⁴, який передбачає створення єдиної, впорядкованої системи правових норм, спрямованих на регулювання правовідносин у сфері медіа; для вдосконалення законодавства про національні меншини ухвалено Закон України «Про національні меншини (спільноти)» від 13 грудня 2022 р.²⁵, який передбачає законодавче регулювання реалізації прав та свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), та правових засад державної політики у цій сфері.

На початку лютого 2023 р. Україна отримала важливий документ Єврокомісії – «Аналітичний звіт, що доповнює висновки Єврокомісії щодо заявки України на вступ до Євросоюзу»²⁶. Цей документ, по суті, є аудитом наближення України до права ЄС та окреслює план майбутніх переговорів про вступ (EU accession process «step by step»), який, як звісно, складається з дев'яти основних кроків («Main steps EU accession»). Йдеться про те, що Україна повинна адаптувати всі без винятку законодавчі акти та стандарти ЄС до українського правового поля, з тим, щоб українське законодавство відповідає праву ЄС. Так, крок за кроком,

²³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України: Закон України від 27 липня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

²⁴ Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

²⁵ Про національні меншини (спільноти): Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

²⁶ Commission staff working document. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Brussels, 1.2.2023 SWD (2023) 30 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf.

формується проєкт угоди про вступ, в якій має бути підтверджено, що Україна успішно адаптувала європейське право за тридцяти трьома блоками – «переговорними главами» («Clusters of negotiation chapters»). В названому Звіті Єврокомісія аналізує наближеність України до права ЄС за відповідними «переговорними главами». Так, за оцінкою ЄС, в українському праві та практиці є як ті сфери, де законодавство України близьке до права ЄС²⁷ (хороший рівень підготовки в енергетиці, митному союзі, зовнішніх зв'язках, зовнішній, безпековій та оборонній політиці), так і ті, в яких наближення лише розпочинається (середній рівень підготовки Україна продемонструвала у свободі руху товарів, медіа, продовольчій безпеці, економічній політиці, науці та дослідженнях). Визначено сфери, де Україна продемонструвала лише уривчасте запровадження європейських норм – «несистемний рівень інтеграції» (певного рівня підготовки, за даними звіту, Україна досягла у таких напрямках як свобода підприємництва та надання послуг, свобода руху капіталу, публічні закупівлі, антимонопольна політика, корпоративне право, фінансові послуги, правосуддя, свобода та безпека, освіта та культура, захист прав споживачів та охорона здоров'я). Є сфери, за якими Україні поставили найнижчий бал, тобто ті, де Україна майже не адаптувала право ЄС (зокрема, Єврокомісія визначила, що початковий, найнижчий рівень підготовки Україна має у таких сферах як свобода руху осіб, право інтелектуальної власності, сільське господарство, довкілля, соціальна політика та фінансовий контроль).

Цей аналіз свідчить, що Україна пройшла певні сходинки євроінтеграції, але до вступу повинна виконати великий обсяг роботи по всім напрямкам євроінтеграційного процесу та, перш за все, у правовій сфері, а саме на шляху України до ЄС у сфері правотворення необхідно: по-перше, адаптувати національне законодавство до права ЄС по всім тридцяти трьом «переговорним главам» технічно, тобто прийняти, змінити велику кількість нормативно-правових актів та таким чином механічно адаптувати вітчизняне законодавство до права ЄС; по-друге, адаптувати його

²⁷ Більш докладно див.: Єврокомісія оприлюднила звіт щодо відповідності законодавства України праву ЄС. *Пресслужба Апарату Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/>

реально, тобто впровадити європейські правові стандарти та принципи у вітчизняні конституційні реалії, у практику українського конституціоналізму. Потрібно довести європейському співтовариству, що Україна дотримується європейських цінностей, неухильно впроваджує їх, перш за все, у сфері прав людини. Саме практичне впровадження, реальне дотримання європейських цінностей та правових стандартів є не технічною чи механічною, але – реально-практичною інтеграцією права ЄС у політико-правову систему українського конституціоналізму.

Отже, недостатньо просто прийняти законодавство, що відповідає принципам та стандартам ЄС (тим більш, що Конституція містить цінності, принципи, які за своєю природою є європейськими цінностями), необхідним є втілення цих принципів в конституційно-правові реалії. Адже одним із п'яти Копенгагенських критеріїв, передбачених ст. 49 Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору 2007 р. (Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу), є «ціннісний» критерій – відданість країни-заявниці цінностям, вказаним у ст. 2 Лісабонського договору, їх неухильне дотримання на практиці. Звідси серед основних напрямків подальшого розвитку українського конституціоналізму є євроінтеграційна тенденція. У цьому контексті виокремлюється два напрями: удосконалення нормативної основи українського конституціоналізму у напрямку прийняття нормативно-правових актів євроінтеграційної спрямованості та другий напрям – впровадження європейських цінностей в сучасні конституційно-правові реалії.

Слід відзначити, що після перемоги подальший розвиток українського конституціоналізму буде детерміноване з виконанням ряду невідкладних та масштабних завдань, включаючи поновлення економічної, політичної, правової систем у відповідь на повоєнні виклики та проблеми, які обумовлюють тенденції розвитку політико-правової системи українського конституціоналізму. Втім, серед цих тенденцій слід виокремити саме вищевідзначені євроінтеграційні тенденції українського конституціоналізму.

Передумовою та водночас умовою наявності та функціонування конституціоналізму є дієве громадянське суспільство.

Громадянське суспільство у системі конституціоналізму, з одного боку, є природним осередком соціального буття людини, адже у центрі громадянського суспільства, як і у центрі конституціоналізму знаходиться людина, а з іншого – громадянське суспільство є важливим засобом обмеження державної влади, стримування її від недемократичних дій та можливого свавілля. Звідси важливими є питання змін, що відбуваються в громадянському суспільстві під час війни.

Війна безпосередньо вплинула на українське громадянське суспільство, яке в сучасних умовах стало суспільством, що бореться за свободу, демократію, за суверенну державність та територіальну цілісність України. За результатами соціологічних досліджень, експерти зробили аргументований висновок, що «у 2022 році українське суспільство змогло самоорганізуватися для боротьби з наслідками повномасштабного вторгнення»²⁸. При цьому в сучасних реаліях з'являються нові форми та механізми функціонування громадянського суспільства (наприклад: волонтерство, безоплатна правова та інша допомога біженцям та вимушеним переселенцям, громадський контроль за діями органів влади у сфері обороноздатності держави, взаємодія з міжнародним громадянським суспільством з метою всесвітньої протидії російській агресії та ін.). Так, за результатами соціологічного дослідження «Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – 2022», кількість зареєстрованих благодійних організацій в Україні за 2022 рік збільшилася майже у 8 разів (6 367 нових благодійних організацій), 77% опитаних громадських та благодійних організацій тим чи іншим чином допомагають ЗСУ, при цьому близько 90% складає гуманітарна допомога, майже 70% – інформаційна підтримка, і орієнтовно 50% організовують збори на потреби ЗСУ²⁹. Можна стверджувати, що війна вплинула на розвиток громадянського суспільства в Україні, активізувала та практично змінила його. Ці практичні зміни детермінують зміни й в теорії громадянського суспільства. Так, сучасні реалії воєнного стану обумовлюють

²⁸ Громадянське суспільство України в умовах війни-2022. Звіт за результатами дослідження. м. Київ, грудень 2022 – січень 2023. URL: <https://ednannia.ua/attachments/article/12447....pdf>.

²⁹ Там само.

визначення нових акцентів у доктринальній характеристиці громадянського суспільства, яке набуває ознак патріотично налаштованого, ініціативного, дієвого суспільства та появу інших нових «національних» особливостей в його характеристиці, що надає підстави досліджувати такий соціально- та політико-правовий феномен як «українське громадянське суспільство».

Водночас слід констатувати, що війна сприяла як зміцненню громадянського суспільства, так і виявила ряд суттєвих проблем, що потребують свого доктринального та практичного вирішення (наприклад, прояви колабораціонізму, правопорушення та зловживання при здійсненні волонтерської діяльності тощо).

Змінилася й основна функціональна роль громадянського суспільства в умовах війни, якою є взаємодія громадянського суспільства з органами публічної влади у процесах протидії та подоланні негативних наслідків збройної агресії росії проти України. Українське громадянське суспільство стало надійною опорою державі з багатьох суспільних потреб.

Отже, на часі – переосмислення багатьох проблемних питань щодо визначення ролі громадянського суспільства в утвердженні та подальшому сталому розвитку української державності, взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади як в умовах війни для перемоги, зміцнення оборони та національної безпеки України, так і в подальшій повоєнній відбудові та євроінтеграційному розвитку України для її утвердження як суверенної, демократичної держави, повноправного члена європейського співтовариства. Так, 80% громадських і благодійних організацій України так чи інакше планують долучитися до відновлення країни, перш за все відбудови інфраструктури³⁰. Отже, громадянське суспільство, відіграючи значну роль у спротиві російській агресії, має активно включитися і до процесу післявоєнної відбудови України. Після перемоги у війні з окупантом на українське суспільство чекає ряд нових демократичних трансформацій, в тому числі які стосуються інститутів громадянського суспільства³¹.

³⁰ Там само.

³¹ Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 173.

Об'єднавчим чинником громадянського суспільства став розвиток національної свідомості, що є проявом зміцнення національної єдності. В умовах війни відбуваються зміни у сфері утвердження та розвитку національної свідомості Українців у бік піднесення національної ідеї, національної ідентичності та утвердження національної стійкості, що зумовлює відповідні зміни у конституційній правосвідомості, як складової системи конституціоналізму. Одним з елементів змісту конституціоналізму є конституційна правосвідомість – ідеологічна складова сучасної парадигми українського конституціоналізму. В умовах російсько-української війни вона набуває особливого значення та потребує змістовного оновлення у бік підвищення значущості національної ідеї, національної ідентичності, національної культури та мови українців з тим, щоб подолати прояви рашизму як ідеології та практики сучасного нацизму, протистояти їх викликам та утвердити українську національну стійкість. Тому слід підтримати законодавче визначення основних засад (мети, завдань, принципів, напрямів, особливостей) формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України³².

Таким чином, сучасні умови війни детермінують проблематику змін у практичній парадигмі українського конституціоналізму, що потребують відповідного наукового дослідження з тим, щоб забезпечити функціонування системи конституціоналізму та визначити основні тенденції його розвитку у період повоєнної відбудови України. Крім того, теоретично обумовленими та практично необхідними є подальші наукові дослідження інноваційних тенденцій розвитку наукової парадигми українського конституціоналізму в контексті євроінтеграційних прагнень України та глобалізаційних викликів сучасного світу.

³² Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.

Розділ III

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПАТРІОТИЗМ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Становлення правової держави в Україні вимагає зміцнення конституційної законності та правопорядку в країні, реального утвердження принципів верховенства права, поділу влади, народовладдя, визнання людини найвищою соціальною цінністю, економічного, політичного та ідеологічного багатоманіття та інших засад державотворення, визначених Основним Законом України. Вирішення цього завдання безпосередньо пов'язане з подальшою конституціоналізацією процесів державного будівництва в Україні. Це зумовлює особливий інтерес, із позиції теорії та практики, до дослідження вітчизняного конституціоналізму і конституційних процесів в нашій країні.

Особливого значення в цьому плані набуває розробка концептуальних засад державотворення з урахуванням розпочатої Росією війни проти України та майбутніх змін, пов'язаних з проголошеним Україною курсом вступу до Європейського Союзу і НАТО. Зазначене повинно отримати своє віддзеркалення у модернізованому післявоєнному Основному Законі України, який одночасно має враховувати ці фактори та сутнісно наповнитися виробленими європейською спільнотою сучасними стандартами конституціоналізму. Реформування Конституції України переслідує мету модернізувати нашу країну, забезпечити реальність проголошених Основним Законом положень, об'єднати і водночас посилити започатковані в державі реформи, вивести їх на якісно новий рівень розвитку на основі верховенства права, зміцнення засад народовладдя, гарантування прав і свобод людини і громадянина, удосконалення механізму державної влади тощо.

Нам необхідна реально діюча та ефективна Конституція, що буде надійним фундаментом майбутнього Української держави, національного права, яка у відповідності із кращими світовими стандартами системно гарантуватиме права і свободи людини,

виступатиме сучасним загальнонаціональним політико-правовим договором між суспільством і державою. В її основу має бути покладено вироблені міжнародною спільнотою стандарти конституціоналізму, найвищі демократичні цінності про природність походження людських прав, свободу, демократію, соціальну справедливість та верховенство права, чіткий розподіл владних повноважень, які убезпечать країну від авторитаризму, забезпечать збалансованість у владі, економічне процвітання та подальший еволюційний демократичний розвиток України.

Це ставить на порядок денний широке коло праксеологічних викликів щодо розуміння сутності конституціоналізму, визначення нових напрямів його розвитку, в тому числі через реалізацію концепції конституційного патріотизму.

Сам термін «патріотизм» тлумачиться як (грец. πατριώτης – земляк, грец. πατρίς та лат. *patria* батьківщина) громадянське почуття, змістом якого є любов до Батьківщини і готовність пожертвувати своїми інтересами заради неї, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, особливе емоційне переживання своєї приналежності до країни, мови, історії, традицій, готовність діяти в інтересах вітчизни та постати на її захист у разі необхідності³³; (від грецьк. πατρίς – вітчизна) – любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу; соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищеназвані почуття та емоційні стани³⁴; (від грец. πατρίς – батьківщина) – моральний принцип, суть якого проявляється у любові до Батьківщини, готовності поступитися своїми приватним інтересами на користь її інтересів; відданість своїй батьківщині, своїй нації; гордість власною батьківщиною, незалежно від її рівня розвитку, міжнародного статусу; гордість культурою, мовою батьківщини, бажання зберегти її особливості; обов'язкова ідентифікація зі своєю нацією, бажання захищати та

³³ Вавринчук М.П., Яруш М.В. Націоналізм та національний патріотизм: сутність та відмінності. *Університетські наукові записки*. 2008. № 1. С. 423.

³⁴ Скуратівський В. Патріотизм. *Філософський енциклопедичний словник* / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 471.

відстоювати її інтереси, досить часто навіть всупереч раціональним міркуванням³⁵; (грец. patriotes – земляк, співвітчизник) – це любов та відданість своїй батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам, готовність іти на жертви в ім'я інтересів свого народу³⁶.

Отже в основі розуміння патріотизму лежить любов до своєї батьківщини, відданість їй, своєму народу, нації; гордість власною державою, її історією, культурою, традиціями та мовою свого народу; обов'язкова ідентифікація себе зі своєю країною, народом, нацією; готовність служити інтересам своєї батьківщини, народу, нації, поступитися своїми інтересами на користь їх інтересів, іти на самопожертву заради цього, в тому числі у випадку потреби захищати та боронити свою державу, народ, націю.

Натомість термін «конституційний патріотизм» має дещо інше розуміння. Як осмислене поняття він вперше з'явилося у післявоєнній Німеччині. В цей час країна була поділена на окупаційні зони, а згодом на дві ворожі одна одній держави. І сформована німецьким філософом Карлом Ясперсом державно-правова теорія (Verfassungspatriotismus) була орієнтована на державу, яка зможе впоратися з пам'яттю про войовничість та звірства Третього рейху шляхом вирішення проблеми політичної провини Німеччини після війни з допомогою «колективної відповідальності». В подальшому учень К. Ясперса Дольф Штернбергер продовжив розвиток доктрини свого вчителя. Хоча найбільший вклад у розбудову вчення про конституційний патріотизм зробив німецький філософ Юрген Хабермас.

В цілому концепція конституційного патріотизму подається як ідея про те, що люди повинні формувати політичну прихильність до норм та цінностей плюралістичної ліберально-демократичної конституції, а не до національної культури чи космополітичного суспільства. Вона асоціюється з постнаціоналістичною ідентичністю. Також конституційний патріотизм розглядається

³⁵ Явір В. Патріотизм. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 546.

³⁶ Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 295-296.

як схожа з націоналізмом концепція, прихильність заснована на конституції, а не на національній культурі. По суті це спроба переосмислити групову ідентичність з акцентом на інтерпретацію громадянства як лояльності, що виходить за рамки етнокультурної ідентифікації індивіда. Це особливо актуально для постнаціональних демократичних країн, у яких співіснують численні культурні та етнічні групи. Виходячи з цього концепція конституційного патріотизму доволі сильно вплинула на розвиток Європейського союзу і стала ключем до європеїзму як основи для багатьох країн, що входять до наднаціонального союзу.

В той же час відзначимо, що є і інші підходи інтерпретації конституційного патріотизму. Зокрема, є бачення, що ця концепція є новим засобом ідентифікації з наднаціональною освітою, тоді як з іншого боку, є акцент на розумінні прихильності до термінів свободи над етнічністю. Здебільшого заперечується, чи слід розглядати конституційний патріотизм як заміну національності чи традиційної ідентичності, або як баланс між ними, що дозволяє «перехідний вигляд ідентичності, що відповідає різноманітності, гібридності та плюралізму нашого сучасного світу». Існує також безліч думок щодо того, чи необхідна попередня групово-ідентичність до досягнення моральної, політичної ідентичності³⁷.

В цілому відзначимо, що виходячи з загального розуміння доктрини конституційного патріотизму, оновлений Основний Закон України має охоплювати передусім конституційні цінності, які вироблені прогресивним суспільством у боротьбі за свободу, які слугують гарантією вільного, гідного і безпечного життя людини, чітко визначають баланс між інтересами та потребами держави, суспільства та окремої особистості, виступають правовим фундаментом формування країни як демократичної, правової, соціальної держави, інструментом вирішення цього завдання. Ці цінності слугують метою і засобом задоволення соціально-справедливих загальнолюдських потреб і інтересів громадян і суспільства та спрямовані на забезпечення режиму точного і неухильного дотримання конституції усіма суб'єктами, яким вони адресовані. Їх слід

³⁷ Конституційний патріотизм. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

сприймати як шкалу виміру відповідності національної конституції міжнародним стандартам у галузі конституціоналізму. На рівні Основного Закону загальнолюдські цінності являють собою значущі з точки зору правотворення узагальнені правові цілі, ідеї, блага, ціннісні орієнтири, що відображаються в об'єктивній і суб'єктивній реальності і визначають сутність та мету права, лежать в його основі, характеризуються посиленням механізмом захисту і спрямовані на практичне упорядкування поведінки учасників суспільних відносин на основі того, що суспільством визнається особливо вагомим, до чого члени суспільства ставляться з повагою і визнанням як обов'язкового.

Значущість таких цінностей посилюється в сучасних умовах глобалізації та міждержавної інтеграції. Зміни, що відбуваються завдяки цим процесам у політичній, соціальній, економічній та культурних сферах, неминуче торкаються конституційно-правового інструментарію та змісту конституційно-правових норм, що мають відповідати загальновизнаним міжнародним стандартам конституціоналізму і потребує від держави дій, спрямованих на гармонізацію та адаптацію положень Основного Закону до вироблених міжнародним співтовариством конституційних цінностей. Як зазначає з цього приводу В.В. Шамрай: «... процеси конституційної модернізації відбуваються під впливом світових процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, внаслідок яких конституційно-правова матерія інтернаціоналізується, набуваючи транснаціонального (глобального) масштабу, а міжнародний правопорядок, навпаки, пронизує національне конституційне право переважної більшості держав світу»³⁸.

В той же час зазначимо, що процеси конституційної модернізації, які відбуваються під впливом глобалізації та міждержавної інтеграції не повинні йти врозріз інтересам та державному суверенітету України. При цьому зразу ж відзначимо, що сприйняття останнього як явища абсолютної, нічим не обмеженої державної влади у внутрішній і зовнішній політиці держави коли, з одного боку, має місце верховенство державної влади всередині країни

³⁸ Шамрай В. В Конституційне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: теоретико-методологічний аспект: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 3-4.

щодо решти суб'єктів, а з іншого – незалежність державної влади зовні, у відносинах з іншими суверенними державами, за умов сьогодення зазнає певної трансформації у частині допустимості, за певних умов, його обмеження. Як зазначає М. О. Саракуца, сучасні тенденції до глобалізації, інтернаціоналізації та міждержавної інтеграції суттєво впливають на визначення сутності державного суверенітету з огляду на те, що міждержавні інтеграційні процеси, які набувають системного характеру, суттєво змінюють не тільки традиційний зміст категорії державного суверенітету, а й набувають нових організаційно-правових форм. За цих умов теорія суверенітету збагачується новими поняттями та явищами. Причиною цього, крім іншого, є те, що держави для вирішення багатьох глобальних проблем добровільно об'єднуються, створюють союзи, співтовариства, регіональні структури колективної безпеки тощо³⁹.

Таким чином, сьогодні цілком раціональний підхід відходження від абсолютиської теорії державного суверенітету та наповнення її новими ідеями, організаційно-правовими формами, що ґрунтуються, передусім, на вимогах обов'язку держави підкорятися нормам міжнародного права і правилам, закріпленим у міжнародних договорах, недотримання яких може мати негативні наслідки як для держави, так і суспільства, відсторонення їх від світової спільноти і таким чином позбавлення можливості повноцінного розвитку у світовому співтоваристві.

Л. Т. Рябовол досліджуючи питання сучасного розуміння державного суверенітету визначає дві основні наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється; 2) глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. При цьому науковець звертає увагу, що більшість вчених, в полі зору яких перебувають проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів одноголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим,

³⁹ Саракуца М. О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток . *Форум права*. 2010. № 4. С. 787.

навпаки він має зміцнюватися і визначальним при цьому має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів⁴⁰.

Натомість західна наукова школа щодо цього питання, як пише В. Романчук, має два підходи, перший з яких – це теорія міжнародного правозастосування, яка представлена передусім Дж. Даунзом. Вона ґрунтується на тому, що держави, вступаючи у міжнародні правовідносини, отримують значні політичні, економічні та інші переваги від такої співпраці, порівняно з тими поступками, на які зголошуються піти. Відтак, допустимість обмеження державного суверенітету на користь міжнародних організацій залежить від раціонального розрахунку державами витрат на зміну своєї політики щодо виконання міжнародних зобов'язання у порівнянні з перевагами, які можуть принести такі зміни.

Представником другого підходу – управлінського є А. Чайес, який зазначає, що будь-які міжнародні поступки сприймаються негативно внаслідок невідповідності обмежень суверенітету можливостям держави, оскільки такі обмеження призводять до суттєвих інституційних змін. З огляду на це, прихильники управлінської теорії наголошують на тому, що жодні поступки суверенітету не коштують тих переваг, які може отримати держава від вступу у міжнародні взаємовідносини, враховуючи також неоднозначність деяких угод, обмеження можливостей держав та неконтрольовані соціально-економічні зміни.

Аналізуючи ці підходи В. Романчук пише: «На практиці реалізація управлінської теорії призвела б до повної міжнародної ізоляції держав, що мало б наслідком формування дещо відмінного від існуючого міжнародного порядку. Тому у світлі сучасних глобалізаційних процесів беззаперечна перевага надається теорії міжнародного правозастосування»⁴¹.

⁴⁰ Рябовол Л. Т. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 3 (43). С. 265-266.

⁴¹ Романчук В. І. Конституційно-правові засади участі міжнародних організацій у правотворчому процесі України: дис. ... д-ра філософії: спец. 081 – Право. Київ, 2024. С. 123-124.

Враховуючи такі тенденції розвитку світової спільноти через призму розширення дії міжнародного права та звуження дії національного суверенітету держав на користь наднаціонального та міжнародного права створена у 2000 році під егідою ООН Міжнародна Комісія з питань втручання і державного суверенітету у своїй доповіді «Відповідальність щодо захисту», визначаючи межі суверенітету держави, направила свою відповідь на питання на що держава уповноважена в межах своїх кордонів і сформулювала висновок про те, що: ґрунтуючись на волі держав, яка виражена в міжнародних конвенціях, держави зобов'язані виконувати положення та заборони встановлені у приписах таких конвенцій. Це означає, що суверенітет держави спричиняє подвійне зобов'язання: з одного боку – зовнішній – обов'язок поважати суверенітет інших держав та з іншого боку – внутрішній – поважати права та гідність людей, що перебувають під юрисдикцією певної держави⁴².

Отже, сучасному визначенню поняття «державний суверенітет» більше не притаманні такі ознаки, як абсолютизм та категоричність невтручання у внутрішні справи держави. Водночас, тенденцією сучасності є зростання ролі наднаціонального права, що приймається міжнародними організаціями, учасниками яких стають суверенні держави, поступаючись таким чином частиною свого суверенітету на користь відповідних міжнародних організацій.

За такого підходу запорукою належного дотримання Україною міжнародних зобов'язань, реалізації євроінтеграційного курсу з одночасним урахуванням національних інтересів та недопущення надмірного втручання міжнародних організацій у державний суверенітет, є вироблення ефективної моделі міжнародної співпраці нашої країни з міжнародними організаціями, в тому числі з ЄС та НАТО. Легітимною основою такої співпраці має бути її визначення на рівні Конституції України у формі реалізації концепції конституційного патріотизму, який включатиме забезпечення розумної пропорційності між національними та міжна-

⁴² Солопова І. В. Про співвідношення між міжнародним принципом дотримання прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 13.

родними інтересами у міжнародних відносинах, визначатиме раціональний баланс між збереженням національних інтересів і виконанням міжнародних зобов'язань, гарантуватиме поступовий розвиток міцної національної ідентичності та патріотизму серед населення України. Це забезпечить єдність українського суспільства перед зовнішніми і внутрішніми загрозами, дозволить нашій країні отримувати переваги від співпраці з міжнародними організаціями, уникаючи надмірної залежності від них та зберігаючи власну зовнішню політику, запобігаючи таким чином втягуванню України в конфлікти інтересів великих держав; гарантуватиме забезпечення нормальної взаємодії Української держави у вирішенні глобальних проблем сучасності та забезпеченні прав і свобод людини на національному і міжнародному рівнях.

Вітчизняний досвід державотворення і особливо події, пов'язані з аншлюсом Росією Автономної Республіки Крим, військовими діями цієї країни проти України починаючи з 2014 року і по сьогодні, засвідчують наскільки це важливо і підтверджують, що національне конституційне будівництво має ґрунтуватися не тільки на вироблених світовою спільнотою загальнолюдських цінностях, а повинно гармонійно поєднуватися зі збереженням і розвитком кращих надбань нашої держави і українського суспільства, що сприятиме формування у громадян України національної гідності, патріотизму і любові до своєї Батьківщини.

В літературі підкреслюється, що доктрина конституційного патріотизму робить акцент на конституційній ідентичності. Її складовими елементами науковці називають: національну конституційну культуру, національну конституційну доктрину, правовий стиль ухвалення юридичних рішень; систему судового конституційного контролю; інституційний дизайн – горизонтальний і вертикальний поділ влади; вибори і контроль над владою⁴³.

Слід підкреслити, що в умовах війни Росії проти України питання конституційної ідентичності набуло особливого значення для вітчизняного державотворення. Як слушно зазначає В. Ковальчук, ідентичність здатна об'єднати політичну націю і запобігти

⁴³ Савчин М. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. С. 28.

правовому нігілізму, а правова ідентичність, в основу якої покладено національний конституційний патріотизм, є найбільш дієвим запобіжником концентрації державної влади в межах однієї популістської партії. Національний конституційний патріотизм передбачає поєднання двох взаємозв'язаних цінностей – гідності та свободи кожної окремої людини і національної гідності та колективної безпеки. Така дихотомія цінностей становить основу правової ідеології сучасної конституційної держави, особливо в період її формування⁴⁴.

Очевидним є те, що зміцнення державності на сучасному етапі та забезпечення єдності українського суспільства не можливі без урахування фактору національної ідеї, вироблення національної конституційної доктрини, які стануть підґрунтям для такого зміцнення та єдності. Конституційний патріотизм має стати засадничою основою майбутньої конституційної реформи в Україні. Він має являти собою систему визначених на рівні Основного Закону базових цінностей, які будуть важливі для кожного громадянина України, що буде «цементувати» українське суспільство, зможе об'єднати його воедино незважаючи на всі ті відмінності, які мають місце у менталітеті, етнокультурних та етноконфесійних традиціях населення різних регіонів України, що, з одного боку, мають об'єктивне підґрунтя, з іншого – посилюються зовнішніми факторами та малоефективною політикою вітчизняних політиків. Це, як пишуть дослідники цього питання, зумовлює необхідність проведення політики реінтеграції в широкому сенсі, з охопленням всієї держави і в цьому контексті доктрина конституційного патріотизму набуває особливої актуальності. Без швидких і ефективних кроків з боку влади у напрямку вирішення питання конституційної ідентичності не виглядає можливою не тільки реінтеграція непідконтрольних територій, а й збереження цілісності держави вже у близькому майбутньому. Ідентичність громадян, об'єднаних не тільки формальною належністю до однієї держави, а й спільною історичною пам'яттю, системою цінностей і смислів – це фундамент державності. Без

⁴⁴ Ковальчук В. Популізм і конституційна трансформація у країнах центрально-східної Європи та України. *Право України*. 2021. № 8. С. 180.

нього державна споруда не витримує потрясінь⁴⁵, а сама держава немає перспектив подальшого розвитку.

Тому до числа системних цінностей, які мають бути визначені на рівні Конституції України, на наш погляд, слід віднести і національну ідею, яка має стати акумулятором та основою вітчизняного державотворення та правотворення, рушієм відбудови України по завершенню війни з Росією. Вона повинна визначити національні інтереси, пріоритети, об'єднати українське суспільство спільною метою подальшого розвитку української держави, стати невід'ємною складовою суспільно-політичного життя в Україні. При цьому ідея національної держави має віддзеркалювати не тільки кращі історичні, культурні, духовні, політичні та соціально-економічні надбання українського народу, а й всіх націй, етнічних груп, які проживають в Україні, поєднуючи піклування про титульну націю із створенням рівних умов для розвитку всіх інших націй, етнічних груп, які живуть на території України і входять до складу Українського народу; з іншого боку, враховувати і залишатись в рамках загальнолюдської спільноти, прагнучи до утвердження у вітчизняному державному будівництві вироблених світовою спільнотою загальнолюдських цінностей. Як правильно зазначає В. Ковальчук ідеологія конституційного патріотизму як основа творення нової ідентичності та формування сильної політичної нації повинна поєднувати як конституційну традицію, так і сучасні цінності конституціоналізму: верховенства права та конституції; гідності людини та нації; особистої свободи та народного суверенітету; учасницької демократії та прав меншості; обмеження дискреційних повноважень органів влади та забезпечення незалежності суду. Відновлення континуїтету з одночасним формуванням нових правил функціонування та взаємодії інститутів публічної влади та громадянського суспільства, об'єднання політичної еліти й активної частини громадян навколо ідеї національної конституційної держави – це ті важливі завдання, які мають стати пріоритетними в сучасних українських реаліях⁴⁶.

⁴⁵ Основи конституціоналізму: історія, теорія, практика: Навчальний посібник /Під загальною редакцією В.Б. Ковальчука. Львів: Каменяр, 2022. С. 3-4.

⁴⁶ Ковальчук В. Популізм і конституційна трансформація у країнах центрально-східної Європи та України. *Право України*. 2021. № 8. С. 182.

Можемо резюмувати, що основу функціонування майбутньої вітчизняної конституційної моделі організації публічних відносин має бути закладена концепція конституційного патріотизму. Синергія такого підходу має вивести Україну на якісно новий рівень суспільного розвитку, забезпечити кожному українцю гідне сучасної людини життя, а всьому Українському народові належне місце в майбутньому оновленому світі.

Нова Конституція України має стати конституцією майбутнього, конституцією розвитку, конституцією гарантії самовираження і утвердження людини в якості неповторного члена соціуму, конституцією взірцем нових конституційних цінностей і нових підходів розуміння сутності держави, громадянського суспільства і людини, конституцією сильної, економічно-розвинутої України, рівноправного партнера на міжнародній арені.

Розділ IV

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПІСЛЯВОЄННОГО РОЗВИТКУ

Вітчизняний та зарубіжний досвід свідчить, що фінансово-економічні фактори усе більше впливають як на життя людини й її соціальне і природне довкілля, так і на процеси формування демократичної державності в цілому, функціонування й організацію публічної влади. Сучасні суспільство і держава з метою свого оптимального та цивілізованого функціонування, об'єктивно вимагають наявності системи взаємопов'язаних ринків, що втягує у свій обіг не тільки звичайні товари і послуги, але і саму працю, продукти культурної та інтелектуальної діяльності тощо. Вплив «ефекту економіки» відчувається практично на всіх суспільних структурах та інститутах. Соціально-політичне життя суспільства та функціонування соціальної держави чимдалі більше концентрується навколо створення умов для динамічного економічного розвитку.

Нові економічні виклики не лише для України й європейського континенту, а і Світу в цілому, виникли в умовах триваючої понад 11 років російсько-української війни. Попри це, вже сьогодні актуалізується питання щодо проведення системних заходів з повоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме як інституційне й функціональне відновлення, насамперед, відбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку, військової інфраструктури і військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини, так і визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди. Насамперед йдеться про підготовку

стратегічних ініціатив щодо посилення ролі конституційного регулювання не лише відповідних та пов'язаних із зазначеними проблемами процесів, а й в цілому української державності⁴⁷.

Реалізація відповідних заходів потребуватиме колосальних фінансово-економічних ресурсів. Водночас, на думку директора Інституту економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України В.А. Устименка, багато у чому прогрес у вирішенні відповідних проблем залежить від змісту, якості, функціональності так званого економічного блоку Конституції. З одного боку можна покладати сподівання на міжнародну допомогу – у формі грантів, кредитів, гуманітарної підтримки, коштів від реалізації арештованих активів країни-окупанта. Втім, вважає він, треба розуміти, що фінансова допомога прийде не одразу, на це потрібен час. Отже, вже зараз у підґрунтя формування висхідних позицій для активного розвитку економіки, соціальної сфери, відновлення навколишнього природного середовища тощо закласти використання внутрішніх ресурсів, економічного потенціалу бізнесу, іноземного капіталу, людського капіталу. Також, на його думку, слід відкинути оманливі переконання, що зі вступом до ЄС вже все вирішено й остаточне оформлення відбудеться у найближчі один-два роки. Натомість – треба посилено працювати над виконанням усіх вимог, і насамперед над всеохопною адаптацією законодавства України до законодавства ЄС. Він абсолютно справедливо вважає за доцільне закріпити у Конституції України модель правового регулювання економічної системи, яка має визначити основні вимоги до управління економікою, ухвалення законів і засад відповідальності за ухвалення неефективних рішень. Такий блок правових норм міг би, на переконання В. Устименка, бути зафіксований у розділі «Економічна система» Основного Закону України. Також, у повоєнний період відновлення України мають бути реалізовані всі ключові рекомендації Венеційської комісії, що свідчатиме про реальну зацікавленість держави у докорінній зміні законодавства в напрямі формування прозорості

⁴⁷ Див., наприклад, про це: Шаповал В. М. Конституційне регулювання української державності: стан і перспективи розвитку. Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 серпня 2024 року. *Вісник НАН України*. 2024. № 9. С. 43–48.

неупередженої судової системи, яка гарантуватиме захист прав та законних інтересів громадян, національних та закордонних інвесторів тощо⁴⁸.

У сучасній вітчизняній науці проблематика щодо тенденції економізації конституційного права, формування конституційної економіки, економічного та фіскального конституціоналізму, економічної конституції, конституціоналізації законодавства у фокусі означених тенденцій знайшла своє відображення у працях Р. Бедрія, Р. Джабраїлова, П. Добродумова, Р. Іванової (Кеменяш), О. Ільницького, В. Кампа, А. Крусян, О. Лоцихіна, О. Олькіної, М. Орзіха, Н. Пархоменко, І. Пустовалової, М. Савчина, М. Суса, В. Устименка, А. Худика та деяких інших вітчизняних дослідників, концептуальний аналіз яких переконливо доводить, що, з одного боку, сутність та зміст сучасної конституції багато у чому залежать від фінансово-економічних чинників, а, з іншого боку, стан економічної, фінансової, податкової, банківської та інших систем, реального економічного потенціалу держави значною мірою детермінує спрямованість конституційно-правового регулювання.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-правового регулювання господарсько-економічних та бюджетно-фінансових відносин, а також визначення місця і ролі держави в управлінні економічними процесами. Особливою важливою є роль прямого конституційного регулювання економічних відносин. Ці та інші фактори обумовлюють необхідність концептуального аналізу економічного виміру конституційного права і Конституції України у контексті тенденцій розвитку економічного конституціоналізму у сучасному Світі.

Мета цього розділу наукової записки полягає у розкритті концептуальних проблем трансформації конституційного права, Конституції України та конституційного законодавства у контексті доктрини економічного конституціоналізму та конституційної економіки⁴⁹.

⁴⁸ Як найефективніше відбудувати країну? *Світ*. Всеукраїнська газета для науковців та освітян. 2023. № 17–18 (1245–1246). С. 5–6.

⁴⁹ Частково авторське бачення перспектив розвитку конституційного права, Конституції України та конституційного законодавства у контексті доктрини

Аксіоматично, що провідне місце у системі права будь-якої держави займає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед – це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з інших галузей права, які розвивають та конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства, конституційне право традиційно вважається фундаментальною та провідною галуззю права кожної окремої країни.

Водночас, тривалий час наукові дискусії навколо таких універсальних категорій конституційного права та сучасного конституціоналізму як рівність, свобода, справедливість у сучасних умовах все частіше йдуть у контексті їхньої відповідності економічним ринковим відносинам. Так, рівність тлумачиться як рівне право кожного вступати в договірні відносини та володіти власністю, у свободі бачиться, насамперед, свобода господарської діяльності, справедливість обговорюється у зв'язку з проблемою ефективного перерозподілу доходів тощо. При цьому, сама

економічного конституціоналізму та конституційної економіки було представлено у статті: Батанов О. В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки. *Альманах права*. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 139–144. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2023-14-139-144>

економічна свобода за своєю сутністю є іманентною складовою механізму ринкової економіки, що ґрунтується на таких принципах як особистий вибір, добровільний обмін, свобода виходу на ринки та конкуренцію, безпека особи та приватна власність. Звідси зміст економічної свободи справедливо тлумачиться у відповідності до доктрини верховенства права як межі втручання держави у вільне здійснення економічної діяльності. Людина володіє економічною свободою, що є складовою частиною її особистісної свободи і як наслідок вона реалізує свої економічні права⁵⁰.

Не можна не враховувати й того факту, що за останні десятиліття суттєвих змін зазнали технологічні реалії життя людини, відбулася відповідна трансформація характеру її взаємовідносин як з природою, так і з соціальними групами та суспільством загалом. Так, істотні зміни в суспільних відносинах продовжують відбуватися внаслідок впливу інформаційно-комунікаційних та інших технологій, які вже застосовують в усіх сферах людської життєдіяльності. Йдеться з-поміж іншого про створення і розвиток технологій штучного інтелекту, робототехніки, нейрокогнітивних, геномних та інших біотехнологій, які впливають не лише на характер соціальної комунікації, а й на природу самої людини. Усе це не могло не вплинути і на право як особливу соціонормативну систему, квінтесенцією якої в умовах сучасного демократичного розвитку є права людини⁵¹.

При цьому, слід усвідомлювати, що відповідні трансформаційні процеси суттєво вплинули й на особливості реалізації прав людини в контексті глобальних економічних змін. Так, вбачаючи призначення економічних прав людини у сприянні «розвитку ініціативи в реалізації здібностей людини, обрання засобів існування шляхом вибору праці та участі у виробництві матеріальних благ», М. Осядла зазначає, що «свобода як один із

⁵⁰ Правове регулювання економічної системи: інституції, правила, процедури : монографія / за ред. проф. М. В. Савчина. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 414–415.

⁵¹ Оніщенко Н. М. Правова політика як складова євроінтеграційної політики України: виклики, загрози, перспективи. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 15 травня 2024 року. *Вісник НАН України*. 2024. № 7. С. 52.

основоположних принципів права означає, що право виступає як міра свободи – політичної, економічної, ідеологічної», а «функції свободи справляють вплив на суспільні відносини, правові ролі, забезпечують позитивну динаміку розвитку правового життя та правових реалій, соціального та економічного життя»⁵².

Зрозуміло, подібна роль економічних чинників у державному та соціальному житті усвідомлювалася й у попередні епохи. Яскравим прикладом цього є Антуан Монкретьєн (1576–1621 рр.), який увійшов в історію як яскравий представник меркантилізму у Франції, який обезсмертив своє ім'я тим, що ввів у науковий обіг термін «політична економія». Саме з появою його книги «Трактат з політичної економії» (1615 р.)⁵³ економічна теорія понад 400 років розвивалася і досі розвивається як політична економія. При цьому перша частина даного терміна походить від слова «політейя», що означає державний устрій. Отже, політекономія дослівно перекладається як закони господарювання у межах держави.

Можна доволі довго цитувати різних економістів та філософів, які займалися відповідними питаннями, але усі вони переконливо ілюструють тісний взаємозв'язок між економічним, суспільним та державним розвитком, генезисом економічних та конституційно-правових інститутів. Взаємодія економіки, держави та права проявляється, насамперед, у взаємозалежності економічних та державно-правових відносин. Хоча економічні відносини і розвиваються за власними законами, але при цьому, з одного боку, багато з них регулюються нормами права, стаючи правовими відносинами, не втрачаючи при цьому своєї економічної суті, з іншого боку, економічні відносини істотно впливають на всю систему права.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-

⁵² Осядла М. В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2016. С. 125, 51, 106.

⁵³ Antoine de Montchrétien, sieur de Vateville. Traite de l'economie politique. Paris, 1868. 197 p. URL: <http://www.archive.org/stream/memoiresurantoio00duva#page/n3/mode/2up>

правового регулювання господарсько-економічних та бюджетно-фінансових відносин, а також визначення місця і ролі держави в управлінні економічними процесами. Особливою важливою є роль прямого конституційного регулювання економічних відносин. Ці та інші фактори обумовлюють необхідність концептуального аналізу економічного виміру українського конституційного права, Конституції України, конституційного ладу України та конституціоналізму в Україні. Адже, як зазначається у сучасних дослідженнях актуальних проблем сучасного українського конституціоналізму, останній «відповідає умовам розвитку України, а також детермінується конституційно-правовими, соціально-політичними та економічними перетвореннями, що мають місце в сучасній Україні»⁵⁴.

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й в контексті транснаціоналізації сучасного конституціоналізму⁵⁵ та формування глобального конституціоналізму⁵⁶. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з політологізацією, економізацією, соціологізацією, екологізацією, інформатизацією та іншими тенденціями розвитку конституційного права⁵⁷.

Теорія та практика рецепції у конституційному праві⁵⁸, у тому числі концепції конституційного регулювання економічних відносин (економічного виміру конституції⁵⁹) або так званої конституційної економіки (економічної конституції, економічного

⁵⁴ Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. С. 175.

⁵⁵ Забокрицький І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 396 с.

⁵⁶ Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.

⁵⁷ Батанов О. В. Конституційне право у сучасному світі: основні напрями та форми розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. №7. С. 32–42.

⁵⁸ Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 365 с.

⁵⁹ Пустовалова І. С. Економічний вимір конституції: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Харків, 2024. 206 с.

конституціоналізму)⁶⁰, а також застосування зарубіжного досвіду конституціоналізації публічних фінансів⁶¹ та формування фіскального конституціоналізму⁶² до процесів відновлення України, її фінансово-економічної та соціальної відбудови в умовах російсько-української війни та повоєнної перспективи, конституційного, законодавчого, інституціонального, функціонального, ідеологічного та інфраструктурного забезпечення майбутнього розвитку вітчизняної державності⁶³, дозволяє зробити низку узагальнень і відповідних висновків.

Концептуальне обґрунтування поняття економічного конституціоналізму як щодо самостійної категорії конституційно-правової науки⁶⁴ природно породжує проблему її співвідношення з суміжними категоріями, включаючи поняття «економічної конституції», «конституційної економіки». Це той випадок, коли розробка та обґрунтування нової категорії покликане зберегти класичні підходи до дослідження економічного змісту конституційно-правових явищ та процесів, не «розчиняючи» і не перетворюючи останні на «прикметник» до економічних відносин. З точки зору

⁶⁰ Іванова Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. 184 с.; Лощихін О. М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2018. № 26(2). С. 239–246; Приходько О. В. Публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки: дис. ... д-ра філос. за спец. 081 – Право. Харків, 2021. 236 с.; Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 96–100 та ін.

⁶¹ Худик А. М. Конституціоналізація публічних фінансів: зарубіжний досвід та українська модель: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2020. 266 с.

⁶² Ільницький О. Фіскальний конституціоналізм як нормативний механізм євроінтеграції у сфері фінансової політики. *Український часопис конституційного права*. 2022. № 3. С. 81–90.

⁶³ Батанов О. В. Розвиток Конституції України та повоєнне економічне відновлення України: ідеї, принципи, інструментарій. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій*: матеріали міжнар. круглого столу, м. Ужгород, 26 грудня 2022 р. Ужгород: УЖНУ, 2022. С. 12–34.

⁶⁴ Див. про це: Батанов О. В. Економічний конституціоналізм як концепт. II Маріупольський конституційний форум «Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції»: збірник матеріалів і тез (м. Київ, 6 жовтня 2023 р.). Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 39–46.

конституційного правокористування та правореалізації немає жодних підстав для обґрунтування деяких «квазі-, ерзацконституцій» на кшталт «економічної конституції», «фінансової конституції», «податкової конституції», «конституції бізнесу», «конституції громадянського суспільства» тощо. Як емоційно-образні визначення такі характеристики, метафори та епітети, звісно, можливі, але не як самостійні конституційно-правові категорії.

Інше призначення в рамках аксіологічних, онтологічних, сутнісних, змістових, функціонально-праксеологічних характеристик має поняття «конституційної економіки». Відомо, що концептуальне обґрунтування даної категорії історично з'явилося в розробках західних економістів, серед яких особлива роль належить Дж. Б'юкенену, який отримав Нобелівську премію з економіки (1987 р.) за дослідження «контрактних та конституційних засад у прийнятті економічних та політичних рішень». За словами Б'юкенена, етика конституціоналізму є ключем до конституційного порядку, і її «можна назвати ідеалізованим кантіанським світом», де особа, «яка впорядковує, разом із практично всіма своїми товаришами приймає моральний закон як загальне правило для поведінки». Він вважав, що кожна конституція створюється як мінімум для кількох поколінь громадян. Тому вона повинна вміти збалансувати інтереси держави, суспільства та особистості⁶⁵.

У первісному варіанті концепція конституційної економіки виникла та розвивалася у відриві від юриспруденції та класичних уявлень про конституцію як основному законі держави. Власне сам Дж. Б'юкенен розглядав її як «конституційну політичну економіку»⁶⁶. Щоправда, в Україні цей науковий напрямок останніми роками формується зусиллями, перш за все, представників юридичної науки. Тому не випадковим є запропонований нашими вченими акцент у бік конституційно-правової дійсності. Так, наприклад, як зазначає М. Савчин, конституційна економіка – це

⁶⁵ Buchanan, James M.. *The Logical Foundations of Constitutional Liberty*. Vol. 1. Indianapolis: Liberty Fund, 1999. P. 314. 372.

⁶⁶ Buchanan J. M. Constitutional Political Economy. *The Encyclopedia of Public Choice*. Vol. I / C. K. Roweley, F. Schneider (eds.). Dordrecht etc.: Kluwer.2004. P. 60-67.

«міждисциплінарна концепція вибору моделі втручання держави в економічні свободи за допомогою юридичних засобів з метою забезпечення певного економічного порядку, що ґрунтується на певних інститутах, процедурах і правилах, на основі чого формулюються моделі ліберального, ліберально-демократичного та соціетального ринку»⁶⁷.

У свою чергу, Р. Іванова доводить, що конституційна економіка – це «інноваційне, практично-наукове поняття, яке поєднує дві різні системи наук – юридичну та економічну з метою всебічного аналізу, вирішення проблем та їх попередження за допомогою взаємодії конституціоналізму та економічних чинників». У цьому аспекті конституційна економіка розглядається як «практична площа для покращення становища держави та її перетворення на правову демократичну»⁶⁸.

Таким чином, саме практичне значення застосування конституційної економіки як правового поняття реалізується як комплексний підхід у сфері економіки та права, що, у свою чергу, допомагає вирішити традиційну проблему юристів – незнання економіки, а також самих економістів – незнання питань права, особливо конституційного.

Пошук нових підходів до дослідження з відповідної проблематики пов'язаний, у своїй основі, зі складністю самих по собі фінансово-економічних явищ у їхньому конституційно-правовому та іншому галузевому юридичному оформленні. Тому цілком корисними можуть бути як дослідження економістів у конституційно-правовій сфері регулювання економічних процесів (що характерно більшою мірою для західних уявлень про «конституційну економіку»), так і конституційно-правовий, юридичний, своїй основі, аналіз економічних явищ та їх нормативно-правової бази, як це представлено вітчизняною доктриною конституційної економіки.

⁶⁷ Савчин М. В. Конституційна економіка. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т.: Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 324–325.

⁶⁸ Іванова Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. С. 39.

Але ні першим, ні другим підходами не вичерпується конституційно-економічна проблематика. Концепція економічного конституціоналізму – це системний, міждисциплінарний, багаторівневий аналіз взаємовпливу, взаємодії, взаємопроникнення фінансово-економічних, соціально-культурних, політичних, екогуманітарних, правових процесів на основі та відповідно до цінностей сучасного конституціоналізму, тобто. Це сам процес формування та функціонування конституційної соціально орієнтованої економічної організації державності. Тому «конституційна економіка» та «економічний конституціоналізм» – це не формальний результат «зміни місць доданків»; це відносно самостійні, але системно взаємопов'язані та взаємообумовлені напрями наукових досліджень, за вирішальної участі – якщо мати на увазі, зокрема, проблеми конституціоналізації економічної сфери, особливо – публічної власності та публічних фінансів, – насамперед конституціоналістів, але – у тісному союзі з економістами, фінансистами, соціологами, політологами, екологами, філософами тощо.

Видається, таким чином, цілком обґрунтованою постановка питання про вироблення підходів, що мають власне (а не запозичене, наприклад, у економічній науці) конституційно-правове значення, в основі якого – орієнтація на виявлення економічного змісту всієї системи конституціоналізму, з одного боку, та конституційного значення економічних відносин у всьому їхньому різноманітті, з іншого. На це і націлена категорія економічного конституціоналізму, що включає дуже широке коло економічної проблематики в їх конституційно-правовому прояві, що природно передбачає необхідність врахування, в тому числі, і політичного значення і змісту економічних явищ та процесів.

При цьому слід мати на увазі, що економічний конституціоналізм є однією з граней конституціоналізму та його системи, що має свою специфіку, але ґрунтується на загальних засадах конституціоналізму та функціонує за притаманним йому алгоритмом. Тим не менш, економічному конституціоналізму притаманні свої змістові особливості, що можуть бути розкриті у його структурі. Першим елементом структури економічного конституціоналізму є його нормативно-правова основа, у якій Конституція України, зокрема, закріплює верховенство права (ст. 8), економічну

багатоманітність (ст. 15), соціальну спрямованість економіки (ст. 13), рівність усіх суб'єктів права власності перед законом (ст. 13) та інші фундаментальні засади розвитку економіки в Україні.

У цьому контексті важливе теоретико-методологічне значення мають зроблені у вітчизняній конституційно-правовій науці висновки, по-перше, щодо «видового розмаїття і функціональної ролі конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону» на основі твердження, що таке встановлення «здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів, які мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері», а також, по-друге, щодо розуміння конституції як «важливого інструменту досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності», при цьому з акцентом на тому, що «економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідації суспільства з метою створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян»⁶⁹.

Другим елементом структури економічного конституціоналізму є економіко-правова свідомість, що поєднує сукупність правових та економічних знань і поглядів суб'єктів господарювання, що відображають економічну дійсність, а також здатність особистості пізнавати, відображати й узагальнювати економіко-правову реальність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів. Враховуючи те, що основним конструктивним втіленням економіко-правової свідомості є здійснення підприємницької діяльності, їй притаманні такі характеристики як ініціативність, ризиковість, тобто готовність до мінливості економіко-правових умов дійсності, що обумовлює її динамічність та гнучкість.

Третім елементом структури економічного конституціоналізму вважається динаміка його реалізації у певних право-

⁶⁹ Пустовалова І. С. Економічний вимір конституції: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Харків, 2024. С. 7–8.

відносинах (бюджетних, податкових, господарських, конституційно-юрисдикційних тощо), у тому числі за участю таких спеціалізованих конституційних органів як Національний банк України, Рахункова палата. Особливої ваги зараз набуває діяльність Конституційного Суду України з захисту економічних прав фізичних осіб та юридичних осіб приватного права під час розгляду конституційних скарг, тобто відбувається вдосконалення правозахисного механізму реалізації економічних прав в Україні⁷⁰.

Враховуючи зазначене, насамперед, звертаємо увагу на те, що положення чинної Конституції України в аспекті регулювання фінансово-економічних відносин відрізняються фрагментарністю, суперечливістю, розпорошеністю по різних частинах конституційного тексту та надмірною еkleктичністю. Значною мірою це детермінувало кризові процеси в економіці, істотно впливаючи на стабільність економічних засад конституційного ладу України, які посилися та загострилися в умовах російсько-української війни.

В сучасних умовах необхідність забезпечення стабільності конституційного ладу України набуває особливо важливого значення. Від стану економічної та фінансової систем, реального фінансово-економічного потенціалу держави значною мірою залежить зміст і спрямованість вітчизняного конституційно-правового регулювання. Взаємодія держави, права, економіки та фінансів набуває особливої значимості у періоди радикальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень. Про це свідчить досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за самої активної участі та підтримки держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності

⁷⁰ Олькіна О. В. Економічний конституціоналізм: структурна характеристика. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)*: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 268-270.

кардинального перегляду ролі держави і місця органів публічної влади в процесах життєзабезпечення суспільства.

Варто зазначити, що в конституціях зарубіжних держав економічні відносини та публічні фінанси (по суті – «конституційна економіка» або так звана «економічна конституція») у вигляді виокремлених структурних частин доволі детально регламентуються в Австрії (розділ V «Контроль за розрахунковою і фінансовою діяльністю»), Албанії (частина XIII «Державні фінанси»), Бельгії (частина V «Фінанси»), Греції (Глава VI «Оподаткування і управління фінансами»), Естонії (розділ VIII «Фінанси і державний бюджет»), Іспанії (Розділ VII «Економіка і фінанси»), Кіпру (Частина XI «Положення про державні фінанси»), Косово (Глава 9 «Економічні відносини»), Литви (Глава XI «Фінанси і державний бюджет»), Люксембургу (глава VIII «Про фінанси»), Мальти (Глава IX «Фінанси»), Молдови (розділ IV «Національна економіка і публічні фінанси»), Польщі (розділ X «Публічні фінанси»), Португалії (Розділ IV «Фінансова і фіскальна системи»), Румунії (Частина IV «Економіка і публічні фінанси»), Сербії (Частина третя «Економіка і державні фінанси»), Словенії (Розділ VI «Публічні фінанси»), Туреччини (Частина IV «Фінансові та економічні положення»), Фінляндії (глава VII «Державні фінанси»), Швейцарії (Глава III «Фінансовий устрій»), Швеції (глава IX «Фінансова влада»), Чорногорії (Частина четверта «Економічний порядок») тощо.

Аналіз відповідних конституційних правоположень свідчить, що системне конституційне регулювання фінансових та економічних відносин є своєрідним мегатрендом сучасного конституціоналізму в Європі. У наслідок цього, існує ціла система факторів, які обумовлюють необхідність кардинального оновлення «економічного блоку» норм Конституції України у частині щодо конституційної економіки та публічних фінансів.

Насамперед варто звернути увагу на те, що Конституція України лише частково врегулювала ринкові економічні основи права власності та тенденцій його розвитку. У той же час практика конституційного правозастосування постійно стикається з сучасними економічними проблемами і різними аспектами правового регулювання власності (види, функції, статус суб'єктів, правовий режим об'єктів тощо).

Україна, поряд з іншими постсоціалістичними державами, має в минулому вкрай суперечливий досвід побудови економічного ладу на основі соціалістичних ідей. У Конституції України відображаються основні моделі власності, що сформувалися в державах, які традиційно підтримують капіталістичні способи виробництва і розподілу благ, і пов'язані з ними ідеї приватної власності. Як наслідок, – виникає ряд глобальних суспільних протиріч, які можна охарактеризувати як проблеми «пост-соціалізму».

Такі протиріччя виникають, зокрема, при закріпленні права власності в тексті Конституції як конституційної цінності та фундаментального інституту конституційного ладу; визначенні меж його реалізації; розмежування приватних і публічних інтересів, політичної та економічної влади; правовому регулюванню власності в цивільному обороті і поза цивільного обороту тощо. Як наслідок, склалася соціально-економічна модель, яка характеризується вкрай несправедливим розподілом національного доходу, надмірним соціальним розшаруванням.

Слід назвати і зовнішній вплив на економічний суверенітет, неефективний захист права власності, високий рівень корупції, значна частка тіньової економіки. Ці та інші проблеми, що знаходяться на стику функціонування конституційного права і економічної системи суспільства, представляють собою основні виклики і загрози не тільки економічній безпеці держави, а й стабільності всього конституційного ладу. У зв'язку з цим, виникає необхідність забезпечення в конституційному регулюванні такого балансу свободи, влади і власності, при якому політична влада повинна бути відділена від економічної, що і стане гарантією діяльності публічної влади в інтересах усього суспільства, а не окремих осіб.

У зв'язку з цим актуалізується питання щодо виділення у Конституції окремого розділу «Публічна власність», яким б закріплювався статус публічної власності. Публічна власність таким чином мала б визначатися економічною основою держави, її функцій та сталого розвитку. З точки зору конституційної теорії та практики це означає визначення власності не лише як економічної категорії, а і фундаментальної конституційної цінності, установлення типу власності, який підтримує і захищає держава,

обумовленості форм і видів публічної власності та принципів їх регулювання в поточному законодавстві. Це має особливе значення в системі конституційного регулювання з позиції обґрунтування взаємозв'язку з владою народу.

Даний концептуальний підхід базується на поєднанні та співвіднесенні систем публічної власності, конституціоналізму, конституційного ладу та конституційного регулювання. Він дозволяє розмежувати механізми конституційно-правового, цивільно-правового, господарсько-правового регулювання публічної власності та захисту відповідних суб'єктивних конституційних прав людини, оскільки недостатня реалізація такого поділу в чинному законодавстві породжує глибокі протиріччя в реалізації ряду основ конституційного ладу. Серед них протиріччя приватно-правових форм і публічної природи державної і муніципальної власності; цивілістичної тріади власності (володіння, користування та розпорядження) та системи конституційних прав і обов'язків в економічній сфері тощо.

Так, зокрема, механізм конституційного регулювання власності утворює закріплена в суспільстві система правових засобів здійснення публічної влади, а також економічної влади суб'єктів власності над матеріальними благами. У першому випадку, це система функцій, які належать народу як джерелу влади та єдиному носієві суверенітету. У другому, система економічних прав і обов'язків.

Звідси, механізм конституційного регулювання власності ширше цивільно-правового, оскільки охоплює: категорії суверенітету і влади народу, конституційної економіки, економічних основ конституційного ладу; економічні, соціальні, природоохоронні та інші права, статус України як соціальної держави, що функціонує на принципах сталого розвитку тощо.

Враховуючи, що за своїми формою та функціями конституційне регулювання власності – це прямий вплив на соціально-економічні відносини за допомогою системи конституційних норм з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, його специфіка полягає головним чином в тому, що для впливу на структурні елементи публічної власності необхідні різні за своїм змістом правові засоби. Як саме конституційне регулювання,

так і комплексне регулювання власності, ґрунтується, перш за все, на закріпленні: правового статусу суб'єктів, правового режиму об'єктів, змісту власності і лише потім їх деталізації в діючому законодавстві. Тобто доцільно розрізняти механізми конституційно-правового та цивільно-правового регулювання власності, так як в їх основі лежать різні правові ідеї і методи регулювання.

Також розвиток Конституції України свідчить про необхідність закріплення у ній окремого розділу «Публічні фінанси». Такий підхід обумовлюється, з одного боку, вкрай фрагментарним регулюванням фінансових відносин у чинній Конституції України, так і, з другого боку, тими тенденціями, які відбуваються у сфері публічних фінансів у сучасних демократичних державах та світі в цілому. Вперше в історії європейського конституціоналізму до такого способу регламентування публічних фінансів вдався німецький конституцієдавець. В Основному Законі Федеральної Республіки Німеччини є Розділ Х «Фінанси», який викладено у формі детальних зобов'язань держави у сфері публічних фінансів. Наслідуючи цей досвід, у багатьох сучасних державах конституційна регламентація публічних фінансів здійснюється за двома напрямками: це створення матеріальних гарантій ефективності держави і запобігання при цьому її сваволі. Така регламентація має бути спрямованою на гармонізацію цих двох конституційних цінностей. Насамперед фінансова система має бути побудована таким чином, щоб гарантувати формування, накопичення і збереження заощаджень, а також застосування фінансових коштів, необхідних для сталого економічного і соціального розвитку, що значною мірою відкликатиметься на зловбоденні проблеми та виклики соціально-економічного життя сучасної України, а також відповідатиме тенденціям сталого розвитку у провідних державах світу⁷¹.

⁷¹ Див. про це: Батанов О. Конституціоналізація публічних фінансів: розвиток Конституції України у контексті зарубіжного досвіду. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В. А.; ред.-упоряд.: Градобоева Є. С., Ілларіонов О. Ю., Санченко А. Є. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 58–62.

У цілому, традиція конституційної регламентації фінансових відносин була закладена ще на першому етапі розвитку світового конституційного розвитку. Сучасні економісти та конституціоналісти доводять, що саме із фінансовими інститутами, зокрема, з інститутами податків і державного бюджету, точніше – з їх демократизацією, слід пов'язувати зародження конституціоналізму. Підтвердженням тому, зокрема, є конституційні акти Великої Британії.

Втім, конституційно-правовий зміст інституту публічних фінансів пояснюється не тільки його значимістю в будь-якій державі. Вона зумовлена і тим, що особливо важливу роль правове регулювання інституту публічних фінансів і фінансової системи держави має в конституційній державі, оскільки таке регулювання відповідно до цілей, завдань та функцій правової демократичної соціальної держави колосально збільшує можливості практичного здійснення цих принципів.

Класичним прикладом тому є конституційне регулювання у зарубіжних державах статусу центрального банку. Так, в Основному Законі Федеральної Республіки Німеччини у ст. 88 закріплюється, що Федерація засновує валютний та емісійний банк в якості Федерального банку. У Конституції Республіки Польща також є Розділ X «Публічні фінанси» у якому є ст. 227, якою закріплюється, що Центральним банком держави є Польський Національний Банк. Йому належить виключне право емісії грошей, а також визначення і здійснення грошової політики. Польський Національний Банк відповідає за вартість польської валюти. Також у цій статті містяться положення щодо керівних органів Польського Національного Банку, їх статусу, функцій тощо. У Конституції Естонії є розділ VIII «Фінанси і державний бюджет», в якому є статті 111–112, згідно яких виключне право емісії естонських грошей належить Банку Естонії. Банк Естонії організує грошовий обіг та забезпечує стабільність національної валюти. Банк Естонії діє на основі закону та є підзвітним Рийгикогу.

Попри наявність відповідних конституційних положень, в умовах викликів сьогодення та сучасних європейських конституційних традицій, вважаємо за необхідне ґрунтовно врегулювати в окремій структурній частині Конституції України питання

економічних відносин та публічних фінансів, у тому числі й статусу Національного банку України. Це дозволить показати роль та визначити місце центрального банку в системі поділу державної влади. Такий підхід передбачає врахувати як позитивний конституційний зарубіжний досвід, так і дати відповідь на питання про те, який статус є для Національного банку України найбільш адекватним, оптимальним і доцільним: недержавної установи, державного установи, державного органу або органу державної влади.

Найбільш виправданим є статус центрального банку країни як державного органу, що відображає підхід, реалізований в сучасній Україні та багатьох зарубіжних країнах. При цьому чітко закріплюється місце центрального банку у системі державної влади. Коло питань, що входять в його компетенцію, носить вузько спрямований характер – грошово-кредитний.

Регламентація статусу центрального банку пройшла в більшій частині держав еволюцію від визнання його елементом виконавчої влади до проголошення його самостійним елементом державного механізму. Основною причиною покладання оперативних грошових функцій на незалежний компетентний орган – центральний банк – створює певний бар'єр, так званий запобіжник, проти, з одного боку, популізму (загроза з боку парламенту), а з іншого – протиборства відомчих інтересів (загроза, що виходить від уряду). При цьому, центральний банк не позбавляється від контролю з боку всіх трьох гілок влади: їх повноваження певною мірою обмежують незалежність центрального банку, повноваження закріплені за ними, оскільки центральний банк, що поєднує в собі як риси державного органу, так і комерційної структури, формує природну основу для встановлення його тісних зв'язків з бізнес-елементами.

У більшості сучасних держав повноваженнями щодо валютного регулювання і регулювання грошової емісії наділений парламент. Це особливо характерно для парламентських республік, в яких діє принцип суверенітету парламенту. Втім слід відзначити роль уряду і глави держави в сфері валютного регулювання.

Однак, безпосередньо функції з реалізації грошової політики здійснює центральний банк, доказом чому є конституції різних

країн та профільне банківське законодавство. Взаємовідносини між парламентом, урядом, главою держави і центральним банком при здійсненні грошової політики держави мають бути елементом механізму стримувань і противаг, до чого і прагнуть, здійснюючи відповідне регулювання, конституції багатьох сучасних держав.

У силу цього, поява у тексті Конституції України окремої структурної частини щодо економічних відносин та публічних фінансів значною мірою вирішуватиме питання щодо місця і ролі центрального банку у державному механізмі, визначатиме форми його взаємовідносин з іншими вищими органами. Національний банк України ставатиме важливою ланкою в конституційному механізмі.

Адже у сучасних умовах розвитку грошово-кредитних відносин вимагає уточнення статус Національного банку України, зокрема, його організаційно-правова форма, здійснювані ним функції та повноваження як органу грошово-кредитного регулювання. Зарубіжна конституційна доктрина та практика свідчить про наявність в сучасній період у центральних банків ознак державного органу з особливим статусом і ознак некомерційної організації (юридичної особи), що дозволяють йому представляти інтереси держави.

Поява в Україні такого нового спеціального об'єкта конституційного регулювання, як правовий статус Національного банку України, як свідчать наведені раніше приклади, є прогресуючою тенденцією світового конституціоналізму. По мірі розвитку центральних банків посилюються роль і значення, які відіграють ці інститути в житті суспільства і держави, насамперед, у сфері економіки. Кардинальні зміни в сучасній економіці, глобалізація у сфері економічних відносин, є однією з причин ускладнення конституційного регулювання. У силу цього, обсяг правового регулювання центральних банків, закріплений в конституціях різних держав, є різним.

Цілий ряд зарубіжних конституцій просто називає в тому або іншому контексті сам факт існування центрального банку. Прикладом тому є чинна Конституція України.

Але такий мінімальний підхід або метод «конституційної економіки» в цілому не є типовим для конституційно-правового

регулювання правового статусу центральних банків. Більшість конституцій, які регламентують питання, пов'язані з центральними банками, не тільки передбачають норми, або закріплюють факт існування центрального банку. У сучасних конституціях закріплюються питання щодо його утворення, встановлюють форму нормативного акту, в якому має закріплюватися правове становище центрального банку.

У цьому контексті, по-перше, для повноти закріплення конституційно-правового статусу Національного банку України доцільно врегулювати такі найважливіші елементи: функції; принципи організації і діяльності; склад, гарантії його діяльності, юридична відповідальність.

По-друге, ядро конституційно-правового статусу Національного банку України мають складати функції та повноваження, які він здійснює в сфері регулювання грошової системи, захисту і забезпечення стабільності національної валюти.

По-третє, доцільним є закріплення загальних і спеціальних принципів організації і діяльності Національного банку України, що вказуватиме на тісний взаємозв'язок в питаннях організації та власне діяльності (реалізації повноважень) Національного банку України. Особливе значення в сучасних умовах набувають грошові операції і реалізація принципів незалежності і невторчання органів державної влади і місцевого самоврядування в діяльність Національного банку України.

Це, водночас, жодною мірою не заперечуватиме положення Національного банку України як невід'ємної частини єдиного державного механізму, створеного для досягнення спільної мети – стабільності гривні, реалізації економічних прав громадян, сталого економічного розвитку тощо.

По-четверте, конституційне закріплення юридичної відповідальності Національного банку України, її органів і посадових осіб дозволить забезпечити більш ефективну реалізацію повноважень у сфері регулювання грошової системи, захисту і забезпечення стабільності національної валюти тощо⁷².

⁷² Батанов О. В. Розвиток Конституції України у фокусі конституціоналізації інституту центрального банку в зарубіжних країнах. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнар. наук.-практ. конф.*,

На наш погляд, посилення конституційного регулювання публічної власності та публічних фінансів (нормативно-прикладний аспект) та доктринального супроводу відповідних процесів з т. з. науково-методологічного інструментарію конституційної економіки (теоретичний аспект) вказуватиме не тільки на особливе конституційне значення відповідних інститутів, а і їх аксіологічний, синергетичний, функціонально-телеологічний зв'язок із принципами конституційного ладу, що врешті-решт є підтвердженням сформульованої у вітчизняній конституційно-правовій науці парадигми економічного конституціоналізму.

Зарубіжний досвід конституційної економіки свідчить, що більшість конституцій спочатку регулювали фінансово-економічні відносини доволі фрагментарно. По мірі розвитку конституціоналізму конституціоналізація інститутів публічної власності та публічних фінансів посилювалася: конституційне регулювання у цій сфері ставало з часом все більш деталізованим і розгалуженим, а, отже, і об'ємним та функціональним.

На сучасному етапі розвитку конституціоналізму це пояснюється дією тенденцій економізації конституційного права, що зумовлює зростання як важливості, так і складності фінансово-економічних відносин і їх юридичної регламентації. У цьому контексті виділення у структурі Конституції України окремих розділів про публічну власність та публічні фінанси значною мірою відкликатиметься на тенденції розвитку сучасного конституціоналізму.

присвяченої 85-річчю від дня народження Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 30–34.

розділ V

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРАВО НА ОСВІТУ

Збройна агресія РФ вкрай негативно вплинула на ступінь, умови та гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні. При чому це стосується всіх груп конституційних прав і свобод: особистих (громадянських)⁷³, політичних, економічних, соціальних, екологічних⁷⁴ та культурних. До прикладу, в умовах воєнних дій, обстрілів як фронтових, так і тиллових територій держава не може повною мірою забезпечити виконання свого конституційного обов'язку, передбаченого ст. 27 Основного Закону – захищати життя людини, відтак не може гарантувати кожній людині невід'ємне право на життя, право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29). Серед політичних прав найбільш уразливим виявилось право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування (ст. 38). Внаслідок дій держави-агресора Україна стає вразливою як демократія, оскільки проведення регулярних, справедливих, вільних з рівним доступом до участі у них всіх учасників, виборів, які забезпечують транзит влади, є головною умовою демократичності політико-правового режиму.

На тлі цих викликів культурні конституційні права та свободи, ступінь та гарантії їх реалізації в умовах воєнного стану та необхідності захисту держави від збройної агресії, збереження територіальної цілісності не перебувають у фокусі такої пильної уваги міжнародних правозахисних організацій. Однак це не стосується права на освіту, гарантованого Конституцією кожному (ст. 53). Освіта визначена освітнім законодавством України державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства (ст. 5); запорукою розвитку суспільства,

⁷³ Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини і громадянина: навчальний посібник. Харків: Факт, 2001. С. 60

⁷⁴ Литвиненко І.Л. До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 55.

об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави⁷⁵. Російсько-українська війна на етапі повномасштабного воєнного вторгнення суттєво і деструктивно вплинула на всю сферу освіти в Україні, включаючи ступінь, умови та гарантії реалізації права на освіту, а також змусила державу коригувати освітню політику.

Навіть перший етап війни, який розпочався у лютому-березні 2014 р., призвів до зупинки освітнього процесу на тимчасово окупованій території, контроль над якою було втрачено. Спочатку це була анексована територія Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, згодом окуповані державою-агресором окремі райони Донецької та Луганської областей України. На сьогодні згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» це: 1) де факто вся тимчасово окупована російською федерацією територія України; 2) інша територія України, визнана в умовах воєнного стану тимчасово окупованою у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку (ст. 3)⁷⁶.

На тимчасово окуповану територію України внаслідок її окупації росією в ході російсько-української війни не поширюється фактичний контроль української влади, хоча суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах міжнародно-визнаного державного кордону є цілісною і недоторканною. Як наслідок, Україна не може забезпечити реалізацію конституційного права на освіту на тимчасово окупованій росією території. Водночас вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, всім громадянам України, які там проживають. Не випадково, Конституційний Суд наголошує на тому, що «держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини – повинна... вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її

⁷⁵ Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.

⁷⁶ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. Ст. 892.

юрисдикцією»⁷⁷. Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» ці заходи полягають переважно у забезпеченні доступу до закладів освіти України, що визначено одним з основних напрямів захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях (ст. 5)⁷⁸.

Відтак актуальним є дослідження особливостей, зокрема умов, гарантій та механізмів реалізації конституційного права на освіту в Україні в умовах російсько-української війни та тимчасової окупації частини території, виявлення та концептуалізація умов, які ускладнюють або навіть унеможливають реалізацію цього гарантованого ст. 53 Конституції України права. Незважаючи на те, що проблематика реалізації конституційних прав і свободи людини і громадянина спирається на потужний науковий доробок української конституціоналістики (Ю. Бисага, В. Берч, В. Демиденко, А. Крусян, О. Кушніренко, Л. Липачова, І. Литвиненко, Н. Мішина, О. Скрипнюк, Т. Слінько, О. Совгиря, Ю. Ірха, В. Федоренко, Г. Яковлева), російсько-українська війна на етапі повномасштабного воєнного вторгнення задає нові умови та реалії реалізації цих прав, які стали викликом для України як демократичної та правової держави і потребують дослідження. Слід погодитися з В. Федоренком у тому, що «права та свободи людини залишаються однією з найважливіших і універсальних цивілізаційних цінностей уже понад триста років поспіль» і водночас «однією з найбільш дискусійних категорій права»⁷⁹. Найбільш гострі дискусії навколо гарантій та обмежень їх реалізації виникають в умовах війни.

Особливості забезпечення реалізації прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, на освіту деталізовані у ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Йдеться про набуття громадянами України права на здобуття або

⁷⁷ Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.

⁷⁸ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. ст. 892.

⁷⁹ Федоренко В.Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні : монографія. Київ: Видавництво Ліра, 2020. С. 4.

продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету; права продовжити навчання та пройти державну підсумкову атестацію у закладах освіти на території інших регіонів України з метою отримання документа державного зразка про повну (базову) загальну середню освіту для осіб, які не завершили здобуття такої освіти в закладах освіти на тимчасово окупованій території. Особи ж, які завершили здобуття вищої освіти на тимчасово окупованій території, набувають права на проходження атестації для визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання у визначеному законодавством порядку, за винятком тих, хто почав здобуття освіти на тимчасово окупованій території після початку її окупації⁸⁰.

Останнє положення освітнього законодавства України в межах правового режиму на тимчасово окупованій території продиктоване характером і особливостями освітньої політики рф на цій території України, яка стала невід’ємною складовою геноциду та денацифікації українців (позбавлення української ідентичності). Денацифікація була визначена президентом рф однією з цілей російсько-української війни (так званої спеціальної воєнної операції), які обов’язково повинні бути досягненні росією в результаті її проведення. Однак, проваливши внаслідок опору ЗСУ захоплення всієї або більшої частини території України, рф зосередилася на денацифікації окупованих територій, в першу чергу шляхом змін в освіті. За даними моніторингових організацій, окупаційна влада рф, використовуючи освітні інституції – формальної і неформальної освіти, систематично втілює цілеспрямовану політику нищення української національної ідентичності та мілітаризації молоді⁸¹.

Повномасштабне воєнне вторгнення рф призвело до повного переривання освіти на тимчасово окупованій території України. Частина батьків припиняють очне навчання дітей в школах заради їх безпеки, вчителі намагаються залучити дітей до продовження української освіти в дистанційній формі, наражаючись на небезпеку переслідування. Окупаційна адміністрація рф змушує батьків відправляти дітей у школи, застосовуючи примус та

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України: інформаційно-аналітичне дослідження. *USAID*. 2023. 14 с.

погрожуючи вилученням дітей – до дитбудинків у росії. Крім того, українські діти, які здобули освіту після початку окупації, мають суттєві труднощі з подальшою інтеграцією в освітнє поле України. Вони мають пройти процедуру визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України, відповідно до ст. 40-1 Закону «Про освіту».

Потужного тиску та примусу зазнають і українські освітяни, які залишилися на тимчасово окупованих територіях. Окупаційна влада рф намагається змусити українських вчителів викладати предмети за російськими освітніми програмами, знищуючи всю українську навчальну літературу. Всі символи української державності, зокрема історичні пам'ятки, музеї та навіть написи українською мовою в закладах освіти також знищуються⁸². За відмову переходити на російські освітні програми, освітяни зазнають погроз, залякувань, іноді навіть катувань. Вчителів примусово відправляють на територію росії для проходження програм перекваліфікації.

Російська федерація, порушуючи міжнародне гуманітарне право, (Женевські конвенції 1949 р.), незаконно включає заклади освіти України, що розташовані на тимчасово окупованій території України, до системи освіти рф і підпорядковує їх новоствореним органам управління освітою у складі окупаційних адміністрацій. Окупаційні органи влади протиправно використовують матеріально-технічну базу закладів освіти України для налагодження та провадження освітньої діяльності за російськими стандартами. Організація освітнього процесу на окупованих територіях України супроводжується утворенням начебто нових, вже «російських» закладів освіти, до роботи в яких залучаються українські освітяни, які погодилися на співпрацю з рф (колабораційну діяльність), завозяться російські вчителі, навчання переходить на російську мову, російську систему оцінювання та підручники.

Росія має намір завершити процес інтеграції тимчасово окупованих областей України у правове поле російської освіти у 5 разів швидше, ніж у Криму⁸³, форсовано нав'язуючи російські

⁸² Там само.

⁸³ Веселова В. «Росії потрібне нове покоління, яке вміє воювати». Чим загрожує дітям у Криму російський патріотизм? *Крим реалії*. URL: <https://bit.ly/4aZw2Vs>.

стандарти в освіті. У 2023 р. розпочато роботу з комплаєнсу освітніх та наукових установ на окупованих територіях України відповідно до російського законодавства⁸⁴ після того, як окуповані території Херсонської, Запорізької, Донецької і Луганської областей України офіційно, на законодавчому рівні були інтегровані російської системи освіти. Рф визнала здобуті раніше у цих областях освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні, вчені ступені та звання, а також посади педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Антиукраїнська пропаганда в освітньому процесі на тимчасово окупованій території України супроводжується використанням мови ворожнечі, ксенофобії та інших засобів, які містять заклики і наміри знищення української нації та української ідентичності. Світові юридичні експерти, вивчивши доказову базу, дійшли висновку, що російська федерація відповідальна за порушення Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948)⁸⁵. У діях рф щодо України та її військових на території України простежуються всі ознаки геноциду, визначені цим міжнародно-правовим документом. Російські окупаційні адміністрації насильно депортують з тимчасово окупованої території України дітей, розлучаючи з батьками, у тому числі дітей-сиріт, а також дітей, батьки яких загинули на війні. Згідно з Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього ці дії кваліфікуються як складова злочину геноциду, а саме насильницька передача дітей з такої групи в іншу⁸⁶. Діти викрадаються з українських дитячих будинків, лікарень та інших закладів, примусово доправляються до росії.

Відмова від здобуття обов'язкової російської середньої освіти є достатньою підставою для вилучення дітей та вивезення їх до рф. Батькам, які відмовляються віддавати дітей до шкіл на тимчасово окупованій території України, погрожують штрафами та позбавленням батьківських прав. МЗС України вказує на загрозу

⁸⁴ Янковський О., Бадюк О. «Загинути за Путіна». Чого Росія навчає дітей в окупації? *Радіо Свобода*. URL: <https://bit.ly/3vHejCc>.

⁸⁵ Kottasová I. Leading experts accuse Russia of inciting genocide in Ukraine and intending to 'destroy' Ukrainian people. *CNN*. URL: <https://cnn.it/3NJhL2V>.

⁸⁶ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.

незаконного усиновлення українських дітей російськими громадянами без дотримання вимог та процедур, визначених законодавством України⁸⁷. У 2022 р. РФ спростила процедуру усиновлення українських дітей росіянами, попри те, що російське законодавство забороняє усиновлення дітей з інших країн, та запровадила грошові виплати за усиновлення українських дітей, які отримали громадянство росії. Точна кількість депортованих дітей з України наразі не встановлена.

У зв'язку з цим Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) визнала депортацію та насильницьке переміщення українських дітей на територію росії такими, що мають ознаки геноциду, закликала припинити ці злочини та притягнути до відповідальності винних. Відповідною резолюцією Асамблея засуджує практику «перевиховання» українських дітей, вилучених з сімей, як в інтернатних закладах, так і в прийомних чи усиновлених сім'ях у росії. Ця освітня практика отримала назву «русифікації», оскільки забороняє дітям розмовляти українською мовою або в будь-який інший спосіб демонструвати свою українську ідентичність та культуру, передбачає примусове вивчення російської мови та культури у школі, вивчення російської версії історії, відвідування «патріотичних» сайтів, військову підготовку та заперечення української мови, культури й історії⁸⁸. Часто неправдиво українським дітям повідомляють, що їх батьки померли, вони не мають можливості дізнатися точне місце свого перебування, способів зв'язатися зі своїми родинами або отримати допомогу і страждають від знущань та психологічного переслідування. Всі ці злочинні дії, на думку депутатів ПАРЄ, можуть означати складові злочину геноциду. У зв'язку зі збройною агресією проти України у 2022 р. росію було виключено з Парламентської асамблеї Ради Європи за

⁸⁷ Заява МЗС України щодо указу президента РФ про спрощений прийом в російське громадянство українських дітей-сиріт. *Урядовий портал*. URL: <https://bit.ly/38BMSHU>.

⁸⁸ Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Text adopted by the Assembly on 27 April 2023 (13th sitting). URL: <https://pace.coe.int/en/files/31727#trace-2>.

процедурою, передбаченою ст. 8 Статуту Ради Європи⁸⁹.

Держава-агресор в ході російсько-української війни не дотримується міжнародного гуманітарного права – 4 Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р., участь в яких беруть всі держави-члени ООН. «Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межею цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду», – переконані Т. Короткий та М. Доценко⁹⁰. Згідно зі ст. 50 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, окупаційна держава повинна вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їх сімейних зв'язків і за жодних обставин не повинна змінювати їх громадянського статусу. Також окупаційна держава повинна сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту (викладання повинно здійснюватися за можливості особами їх національності, мови та релігії), у співпраці з державними та місцевими органами влади⁹¹. Рф натомість свідомо і систематично порушує положення міжнародного гуманітарного права, покликаною захищати права цивільного населення від впливу збройного конфлікту, в тому числі право на освіту.

О. В. Скрипнюк слушно відзначає, що «в сучасних умовах збройної агресії рф проти України саме Міжнародний кримінальний суд є важливим, дієвим, інституційним елементом механізму притягнення до політичної відповідальності за воєнні злочини, вчинені на території України»⁹². Шляхом подання позову (за

⁸⁹ Committee of Ministers Decisions – CM/Del/Dec(2022)1428ter/2.3, 1428ter meeting, 16 March 2022. *The Council of Europe*. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a5d7d9.

⁹⁰ Короткий Т., Доценко М. На варті гуманності. Женевські конвенції 1949. *Юридична Газета online*. URL: <https://rb.gy/0l1nhd>.

⁹¹ Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

⁹² Скрипнюк О.В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 15. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-11-20.

процедурою, передбаченою п. 3 ст. 12 Римського статуту) Україна визнала юрисдикцію МКС. Палата попереднього провадження МКС видала ордери на арешт президента росії в. путіна та уповноваженої з прав дитини при президентові рф М. Львової-Белової⁹³. Фігуранти кримінальної справи вважаються особисто відповідальними за примусову депортацію дітей із окупованих українських територій до рф. Росія не визнає юрисдикцію МКС, не є учасником Римського статуту. Російський президент опинився у міжнародній ізоляції, побоюючись арешту в державах, які ратифікували Римський статут МКС (а це 137 держав). Водночас рф вдалася до симетричних дій у відповідь на засудження міжнародною спільнотою депортації дітей із тимчасово окупованих територій України, створивши парламентську комісію для розслідування «злочинів, скоєних українською владою проти неповнолітніх на Донбасі з 2014 р.» і навіть обіцяє повернути український дітей, коли на тимчасово окупованих територіях «покращиться безпекова ситуація»⁹⁴. Слідчий комітет росії порушив кримінальну справу проти прокурора та суддів МКС «за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, поєднане з незаконним обвинуваченням особи у скоєнні тяжкого або особливо тяжкого злочину»⁹⁵.

Вся система освіти, особливо її змістове наповнення, на тимчасово окупованій території України зазнає ідеологічної обробки, спрямованої на підтримку легітимності путінського режиму та війни проти України. Звіт Freedom House підтверджує, що після повномасштабного вторгнення російська влада посилила маніпуляції в системі освіти: школи і вчителі отримали наказ проводити уроки патріотичного виховання, відкрито захищати війну на своїх заняттях, використовуючи лише дозволену лексику для пояснення російського вторгнення в Україну. Тих освітян, які відмовилися виконувати ці накази або висловлювали протест проти війни, штрафували або звільняли з роботи.

⁹³ Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. URL: <https://bit.ly/3JzNfZ8>.

⁹⁴ Як РФ намагається приховати злочини щодо дітей в Україні. *Главком*. URL: <https://rb.gy/io7tbk>.

⁹⁵ Russia defies Putin arrest warrant by opening its own case against ICC. *Reuters*. URL: <https://reut.rs/3UuNZFo>.

Негативним наслідком діяльності російської окупаційної влади у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях стало зниження рівня демократії в Україні, позаяк російська влада: 1) примусово перевела заклади освіти на окупованих територіях на російські освітні програми, погрожує освітянам і затримує їх, якщо вони не виконують її інструкцій в освітньому процесі; 2) намагається знищити українську ідентичність за допомогою таких механізмів, як: нищення культурних пам'яток і книг, покарання за використання української мови та вивезення до росії українських дітей⁹⁶. Україна відповідає, що не несе відповідальності за незаконні дії російської федерації чи її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях або за прийняті ними незаконні рішення⁹⁷. Поза тим протизаконна діяльність рф в освітньому полі на тимчасово окупованій території України ускладнила або навіть унеможливила реалізацію конституційного права на освіту для багатьох українців.

На думку міжнародних експертів, ускладнює реалізацію права на освіту також запровадження невибіркового притягнення до кримінальної відповідальності українських освітян, що співпрацюють з рф. Аналізуючи дотримання демократичних стандартів, аналітики Freedom House зазначають, що на звільнених Україною територіях щодо українських вчителів, які співпрацювали з російською владою, було відкрито кримінальні провадження за колаборацію з державою-агресором, адже українським законодавством викладання за російськими освітніми програмами навіть внаслідок примусу на окупованій території України кваліфікується як співпраця з ворогом⁹⁸.

Необхідність оцінки і кваліфікації діяльності освітян на тимчасово окупованій території України є викликом воєнного часу. Незважаючи на те, що Україна не контролює тимчасово окуповану територію, на неї поширюється дія Конституції та законів України, з чого випливає, що на громадян України, які там проживають,

⁹⁶ Ukraine. Freedom in the world 2023. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2023>.

⁹⁷ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. ст. 892.

⁹⁸ Ukraine. Freedom in the world 2023. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2023>.

поширюється конституційний обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України позаяк незнання законів не звільняє їх від юридичної відповідальності (ст. 68). З 2022 р. діяльність освітян на тимчасово окупованих територіях може бути кваліфікована як співпраця з окупаційною владою, відповідальність за яку було криміналізовано. Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 111¹ «Колабораційна діяльність», яка передбачає притягнення до кримінальної відповідальності за: 1) здійснення пропаганди у закладах освіти з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України; 2) дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти. Тобто викладання на тимчасово окупованих територіях за російськими освітніми програмами беззаперечно означає проведення колабораційної діяльності, яка карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років.

Аналізуючи безпосередньо судову практику, експерти зауважують, що застосування щодо освітян фізичного або психічного примусу до колаборації можуть бути визнані обставинами, що викликають притягнення до кримінальної відповідальності⁹⁹. Очевидці підтверджують систематичне залякування вчителів, психологічний тиск, примус та прямі погрози за відмову від співпраці з окупаційною владою. Тотальна криміналізація освітньої колаборації суттєво ускладнює реалізацію права на освіту на тимчасово окупованій території України, є викликом для її подальшої освітньої реінтеграції. В ході реінтеграції деокупованих територій експерти рекомендують шукати баланс між доцільністю кримінального переслідування всіх без винятку освітян та частковою амністією (в рамках перехідного правосуддя), що полегшить процес реінтеграції громадян України з тимчасово окупованих територій в українське суспільство та сприятиме об'єднанню України¹⁰⁰. ККУ настільки широко визначив колабораційну діяльність, що

⁹⁹ Мезенцова Н. Колабораційна діяльність освітян: за що можуть притягнути до відповідальності. *УГСПЛ*. URL: <https://bit.ly/3vB02GZ>.

¹⁰⁰ Мезенцова Н. Колабораційна діяльність у сфері освіти: чи можливе прощення педагогів? *УГСПЛ*. URL: <https://rb.gy/wd46tw>.

абсолютна більшість освітян ризикують бути притягнутими до відповідальності після деокупації. Коли російські війська були змушені тікати з Херсона в листопаді 2022 р., більшість вчителів виїхали з ними, налякані російською пропагандою про їх переслідування як колаборантів¹⁰¹. Втім, допоки виклики територіальної реінтеграції не постануть на порядку денному, пом'якшення покарання за освітню колаборацію з державою-агресором не прогнозується, незважаючи на те, що невивірковість такої відповідальності (для всіх освітян, які продовжують викладати навіть фізичне виховання або трудове навчання) та неврахування всіх обставин призводить до зниження рейтингу демократії в Україні та ускладнює реалізацію права на освіту.

Крім того, після повномасштабного збройного вторгнення РФ в Україну збільшилася тимчасово окупована територія (приблизно до 18% території України або 109 045 км²) та кількість внутрішньо переміщених осіб. Умови реалізації конституційного права на освіту погіршилися загалом на всій території України, не лише тимчасово окупованій. Це позначалося на всіх рівнях освіти в Україні, здобувачам якої доводиться стикатися з численними труднощами. Зокрема МОН України серед факторів, які ускладнюють доступ до вищої освіти, виокремило: 1) масштабні руйнування освітньої інфраструктури: пошкодження приміщень закладів освіти та навчальної матеріально-технічної бази; 2) вимушене масштабне переміщення учасників освітнього процесу в межах України (стосується як викладачів, так і студентів); 3) переміщення закладів освіти з окупованих територій, що спричинило неможливість отримувати освітні послуги за постійним місцем проживання (29 ЗВО переміщено); 4) втрата можливості оплачувати навчання за контрактами; 5) погіршення якості освіти через умови, спричинені війною.¹⁰²

Державна служба якості освіти України провела у 2022/2023 навчальному році дослідження якості організації освітнього

¹⁰¹ Lewis D. The Quiet Transformation of Occupied Ukraine. *Foreign Affairs*. 18 January, 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/quiet-transformation-occupied-ukraine/>

¹⁰² Забезпечення права на вищу освіту для внутрішньо переміщених осіб: дослідження. *УГСПЛ*. URL: <https://rb.gy/heu8z6>.

процесу на рівні загальної середньої освіти в умовах війни і виявила, що війна призвела до втрат як у результатах навчання, так і якості освіти. Зокрема 30% здобувачів загальної середньої освіти не мали постійного доступу до освітнього процесу в умовах війни. Серед чинників, які найбільш негативно вплинули на результати навчання: нестабільні умови організації освітнього процесу (повітряні тривоги, відключення електроенергії, перебої з Інтернетом) та зміна форми навчання (перехід на дистанційне та змішане (асинхронне) навчання). Основними викликами в умовах війни вчителі назвали нестабільні умови навчання; обмеженість способів організації навчально-пізнавальної діяльності; зниження мотивації та нестабільний психоемоційний стан як учнів, так і вчителів¹⁰³. Навіть якщо учні мали можливість брати участь у освітньому процесі, результати їх навчання все одно погіршилися через втрату мотивації або відсутність моральних ресурсів, що може мати негативні довгострокові наслідки для їх майбутнього (недостатня кваліфікація та недостатній рівень освіти для кар'єри)¹⁰⁴. Ці дані вказують не лише на погіршення умов та брак механізмів реалізації конституційного права на освіту, а й ступеню його реалізації.

Держава, забезпечуючи реалізацію права на освіту, шукає механізми мінімізації негативних наслідків війни на освіту, які лежать переважно у площині забезпечення безпеки, доступності до освіти всім учасникам освітнього процесу, напрацювання інноваційних та дистанційних методів навчання, враховуючи екстремальні та постійно змінювані умови війни. Заклади освіти неодноразово ставали об'єктом обстрілів з боку РФ, що узгоджується з цілями війни (денацифікації як знищення української ідентичності, яка формується насамперед через освіту). Відповідно, в першу чергу, необхідно забезпечити безпеку учасників освітнього процесу, що вимагає злагодженої співпраці між державою, місцевою владою та міжнародними організаціями, які допомагають Україні.

¹⁰³ Третина учнів в умовах війни не мали постійного доступу до навчання – результати дослідження. *Державна служба якості освіти України*. URL: <https://rb.gy/hyu6za>.

¹⁰⁴ Вишнякова О. Освіта під час війни: що змінилося і як це вплине на майбутнє дітей. *Lb.ua*. URL: <https://rb.gy/awtltu>.

До війни українське освітнє законодавство не містило детальних законодавчих норм із забезпечення безпеки в умовах воєнного стану, крім загального визначення безпечного середовища, яке означає сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності та ін., – створенню якого сприяє засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа) згідно з п. 2 ст. 25 Закону України «Про освіту».

Той факт, що в умовах війни в Україні було прийнято цілу низку нормативно-правових актів та змін до них, покликаних зміцнити гарантії прав і свобод людини та громадянина в багатьох сферах, включаючи освіту, дає підстави вченим визначати захист прав людини в умовах війни «як виключний, адже він застосовується у зв'язку з воєнним станом»¹⁰⁵. Після повномасштабного воєнного вторгнення РФ постала гостра потреба в конкретизації безпекових норм, тому Закон України «Про освіту» було доповнено ст. 57¹, яка передбачила державні гарантії, зокрема в умовах воєнного стану здобувачам освіти, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ¹⁰⁶. Тепер учасникам освітнього процесу гарантується: організація освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для них; збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат; у випадку переміщення – місце проживання та забезпечення харчуванням на час особливого періоду (в тому числі в умовах воєнного стану в Україні)¹⁰⁷. Забезпечення державних гарантій створення безпечного освітнього середовища, організацію здобуття освіти, освітнього процесу в умовах воєнного стану здійснюють органи виконавчої

¹⁰⁵ Скрипнюк О.В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С.18. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-11-20

¹⁰⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text>.

¹⁰⁷ Про освіту: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. ст. 380.

влади, військові, військово-цивільні адміністрації та органи місцевого самоврядування, органи управління у сфері освіти, самі заклади освіти, установи освіти, наукові установи, громадські об'єднання, благодійні організації та фізичні особи, які здійснюють благодійну (волонтерську) діяльність.

Хоча запровадження державних гарантій створення безпечного освітнього середовища розширило кого суб'єктів його забезпечення, але на практиці продовжує застосовуватися п. 2 ст. 25 Закону України «Про освіту», згідно з яким за це відповідає засновник закладу освіти (у більшості випадків це місцева влада)¹⁰⁸. На початок 2023/24 навчального року наявність у закладах освіти укриття або бомбосховища, що відповідає певним вимогам, стало умовою їх повернення до очної форми навчання. І 16% шкіл станом на 1 вересня 2023 р. не відповідали цим вимогам безпечного освітнього процесу¹⁰⁹.

Російсько-українська війна поставила Україну перед безпрецедентними викликами, які позначилися на освітньому процесі та реалізації права на освіту в Україні і тому потребували правового врегулювання. Починаючи з 24.02.2022 р. була прийнята низка нормативно-правових актів, які безпосередньо не стосувалися, але мали відбиток на всю сферу освіти, – наголошує Н. Деркачова¹¹⁰. Йдеться насамперед про Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022¹¹¹, затверджений відповідним законом. Згідно з п. 3 Указу у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України. Ці обмеження, відповідно, можуть стосуватися гарантування та реалізації конституційного права на освіту (ст. 53).

¹⁰⁸ Мірер П. Бомбосховищ немає. Якими мають бути шкільні укриття і наскільки вони безпечні. *Суспільне новини*. URL: <https://rebrand.ly/3t132n2>.

¹⁰⁹ З 1 вересня: в уряді розповіли, скільки шкіл досі без укриттів. *УНІАН*. URL: <https://rebrand.ly/n1fzfer>.

¹¹⁰ Деркачова Н. Правове регулювання освіти під час воєнного стану. *Публічне право*. 2022. № 2. С. 20. DOI: 10.32782/2306-9082/2022-46-2.

¹¹¹ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

Ю. Ірха зазначає, що на практиці досить поширеною є ситуація, «коли законодавець і правозастосовні органи надто широко інтерпретують допустимі обмеження зазначених прав і свобод... внаслідок чого спотворюється або взагалі нівелюється їхня сутність»¹¹², але водночас громадяни схильні перебільшувати обсяг своїх конституційних прав і свобод, тому вважають будь-які їх обмеження неправомірними (навіть в умовах воєнного стану). Вчений вказує на необхідність пошуку нових підходів до питання реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в контексті захисту української державності.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» наступним чином стосується безпосередньо сфери освіти: управління закладами освіти, установами освіти, які належать територіальним громадам або передані їм, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організація надання ними послуг переходять до військових адміністрацій населених пунктів на відповідній території (п. 15 ст. 15)¹¹³.

Таким чином російсько-українська війна суттєво ускладнила реалізацію конституційних прав та свобод, включаючи право на освіту, гарантоване кожному ст. 53 Конституції України. Найменш сприятливою є ситуація на тимчасово окупованій території України, оскільки вона не контролюється державою, відповідно заходи щодо гарантування цього права полягають переважно у забезпеченні доступу до закладів освіти України, процедури визнання результатів навчання, інтеграції здобувачів освіти в освітнє поле України. На тимчасово окупованій території учасники освітнього процесу змушені переривати освіту, позаяк вона інтегрується в освітній простір держави-окупанта, зазнають тиску з боку окупаційної влади, спрямованого на примус (викладачів) до колаборації, (учнів) – до відвідування закладів освіти, інакше їм загрожує відповідальність у вигляді звільнень (вчителів) або вилучення та депортації (дітей) до росії.

¹¹² Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 78.

¹¹³ Про правовий режим воєнного стану: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. ст. 250.

Протиправні держави-агресора у сфері освіти щодо учасників освітнього процесу, програмного наповнення та ідеологізації освіти у вигляді денацифікації, ліквідація закладів освіти, руйнування їх приміщень, нищення української національної ідентичності вже призвели до погіршення рейтингу демократії в Україні. Водночас негативно позначаються на показниках демократичного розвитку України обмеження прав людини і громадянина, зокрема права на освіту, передбачені правовим режимом воєнного стану та доволі жорстке антиколабораційне законодавство (а саме криміналізація відповідальності за колабораційну діяльність освітян), яке критикується міжнародними експертами за невивірковість та неврахування всіх обставин.

Водночас «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина... у жодному разі не повинні спотворювати саму сутність цих прав і свобод», – наголошує Ю. Ірха¹¹⁴. Тому Україна в умовах війни і вимушених обмежень прав людини і громадянина намагається зміцнювати гарантії та розширювати механізми реалізації прав і свобод людини та громадянина, які згідно з Конституцією України є невідчужуваними та непорушними (ст. 21), адже саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ч.2 ст. 3). Прикладом таких додаткових гарантій та механізмів реалізації можуть бути законодавчо закріплене забезпечення безпеки, доступності до освіти всім учасникам освітнього процесу, напруцювання інноваційних та дистанційних методів навчання, що враховують екстремальні та нестабільні умови війни. Збереження дистанційного або змішаного формату навчання, хоч і негативно позначається на освітніх результатах, але гарантує більшому колу учасників освітнього процесу реалізацію права на освіту. На підконтрольній державі території реалізація конституційного права на освіту ускладнюється такими чинниками: загроза життю і безпеці, вимушене переміщення учасників освітнього процесу, погіршення якості освіти через умови, спричинені війною, руйнування освітньої інфраструктури.

¹¹⁴ Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 87.

Розділ VI

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ У КОНТЕСТІ РЕЦЕПЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ ТА МЕХАНІЗМУ ЇХ ЗАХИСТУ

В реаліях сьогодення, зумовлених воєнною агресією російської федерації проти України, коли питання демократичної легітимності публічної влади, мобілізації громадянського суспільства і зміцнення інституційної стійкості нашої держави набули екзистенційного значення, виборчі права виступають не лише як ціннісні орієнтири, політичні права у системі конституційних прав і свобод, юридичний інститут (підгалузь), а передусім, критичним елементом національної безпеки та символом незворотності європейського курсу. Наявність ефективних механізмів захисту активного й пасивного виборчого права внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та інших уразливих груп, а також потреба у відновленні довіри до виборчих процедур через запровадження сучасних інформаційних (цифрових) технологій (електронне голосування, цифровий реєстр виборців та ін.) актуалізують нагальність системного аналізу цієї проблематики в контексті сучасного вітчизняного конституціоналізму. Адже, саме конституціоналізм виступає тією існуючою системою взаємовідносин між людиною, суспільством та державою, у якій реально забезпечені права та свободи людини і громадянина, суспільство є вільним, а державна влада реально обмежена конституційними засобами¹¹⁵.

Українське суспільство, перебуваючи у фазі очікування перших післявоєнних виборів, розуміє важливість реформування вітчизняного виборчого законодавства, враховуючи всі існуючі ризики і загрози. У зв'язку з чим, постає унікальна можливість для рецепції найкращих європейських виборчих стандартів: від субстантивної гендерної рівності в представницьких органах до

¹¹⁵ Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 247-256. Режим доступу: URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2015_61_30.

фінансової прозорості партій та кібергігієни виборів, що в перспективі, сприятиме підвищенню якості виборчого процесу, зміцненню легітимності публічної влади та поглиблення інтеграційних процесів між Україною та Європейським Союзом, що передбачає узгодження національних виборчих стандартів із вимогами *acquis* ЄС, основоположних прав та усталеною практикою Європейського суду з прав людини.

Відзначимо, що виборчі права, як фундаментальний чинник легітимації публічної влади, посідають центральне місце у сучасній конституційній доктрині, оскільки саме через механізм періодичного народного волевиявлення формується та відтворюється демократичний характер публічної влади; відтак дослідження конституційних засад реалізації активного та пасивного виборчого права в Україні у порівнянні з державами-членами Європейського Союзу набуває практичного значення, позаяк визначає параметри майбутньої рецепції та імплементації європейських виборчих стандартів у національний правопорядок. Так, Конституція України (1996), фіксуючи у ст. 38, 69–71 такі положення, як право обирати і бути обраним, а також принципи загальності, рівності, пряме виборче право, добровільності й таємності голосування, формує основу правового статусу громадянина-виборця. Проте, саме ефективність реалізації цих конституційних приписів у виборчому процесі, вказує на зрілість демократії, розвитку правової держави та її спроможність гарантувати справедливе представництво в органах державної влади і місцевого самоврядування. При цьому, практична реалізація виборчих прав часто стикається з певними викликами, серед яких нерівний доступ окремих категорій громадян до виборчих діляниць, політична залежність органів адміністрування виборів і недостатня дієвість механізмів судового та позасудового захисту, що вимагає порівняльного аналізу з європейською моделлю, де конституційні механізми контролю та захисту виборчих прав, підкріплені практикою Європейського суду справедливості й Європейського суду з прав людини, демонструють вищий рівень інституційної стійкості. До прикладу, у державах ЄС виборчі права мають подвійний конституційний вимір. А саме, вони закріплені у національних

конституціях Grundgesetz ФРН – ст. 38¹¹⁶ ; Конституції Франції – ст. 1 у системному зв'язку з преамбулою 1958 р.¹¹⁷; Конституції Італійської Республіки – ст. 48¹¹⁸ та знаходять відображення у Хартії основоположних прав ЄС (2000) – у ст. 39-40, доповнюючи тим самим національні каталоги виборчих прав, надаючи громадянам додаткові гарантії участі в європейських та місцевих виборах у будь-якій державі перебування. Таким чином формується багаторівнева система конституційних гарантій, що забезпечує послідовність виборчих процесів, мінімізує дискримінаційні бар'єри та закріплює верховенство права як провідний принцип виборчої демократії. Водночас українська модель виборчого права, попри значний прогрес, пов'язаний з кодифікацією (Виборчий кодекс України 2019 р.), прийняття численних законодавчих, підзаконних та стратегічних актів, узагальненої судової практики, й досі зберігає низку обмежень, зокрема й щодо відповідності конституційному принципу пропорційності. Мова йде про складний порядок зміни виборчої адреси для внутрішньо переміщених осіб, надмірні депозити для кандидатів у деяких видах виборів та обмеження пасивного виборчого права осіб із непогашеною судимістю, що в контексті практики ЄСПЛ (справа «Hirst v. the United Kingdom (№ 2)» та ін.) може кваліфікуватися як непропорційне втручання у політичні права, а відтак потребує конституційного переосмислення.

Конституційний Суд України у сфері захисту виборчих прав громадян виконує важливу роль щодо з'ясування меж нормативної дискреції законодавця у сфері виборчого права, оскільки його рішення формують обов'язковий прецедент для подальшого правотворчого процесу. Крім того, ефективність конституційного контролю значною мірою зумовлена дієвістю такого інструменту,

¹¹⁶ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. Bundesministerium der Justiz und Bundesamt für Justiz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>

¹¹⁷ Конституція Французької Республіки. В.М. Шаповал К.: Москаленко О.М., Центр політико-правових реформ. 2018. 56 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5-_web.pdf

¹¹⁸ 4. Конституція Італійської Республіки. В.М. Шаповал К.: Москаленко О.М., Центр політико-правових реформ, 2018. 62 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf

як інститут конституційної скарги, що відкриває громадянам шлях до безпосереднього захисту порушених виборчих прав. До прикладу, у практиці держав ЄС подібний механізм давно засвідчив свою дієвість. До прикладу, Федеральний конституційний суд Німеччини через *Verfassungsbeschwerde* неодноразово визнавав неконституційними положення виборчого законодавства (рішення 2008 та 2012 рр. щодо ефекту негативної ваги голосу), тоді як Конституційна рада Франції щорічно розглядає сотні звернень за процедурою *Question prioritaire de constitutionnalité*, гарантуючи оперативне видалення норм, що суперечать принципу рівності виборчого права¹¹⁹. Запозичення подібних процедур в Україні потребує не лише законодавчих змін, а й суттєвого інституційного підсилення ВС та КСУ, а саме: встановлення чітких строків розгляду виборчих спорів, обов'язкової імплементації рішень органами адміністрування виборів та запровадження спеціалізованої електронної платформи подання скарг, що узгоджується з європейськими цифровими ініціативами щодо e-Justice.

Особливістю європейського конституціоналізму є взаємодія національного та наднаціонального рівнів контролю: виборчі спори можуть бути предметом розгляду не тільки конституційних судів, а й Суду Європейського Союзу, коли йдеться про порушення установчих договорів, та ЄСПЛ, коли порушена стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції. Європейський суд з прав людини, оперуючи доктриною «широкого простору розсуду», наголошує, що будь-яке обмеження виборчих прав має перевірятися на пропорційність, достатність та недискримінаційність. Так, зокрема, у справі «*Tănase v. Moldova*» (2010 р.). Суд підкреслив, що позбавлення пасивного виборчого права з мотивів множинного громадянства є непропорційним, а у справі «*Mugemangango v. Belgium*» (2020 р.) визнав відсутність ефективного засобу правового захисту щодо оскарження результатів виборів¹²⁰. Дані позиції

¹¹⁹ Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 260 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2751/1/державне%20право%20панкевич.pdf>

¹²⁰ Bouhon, F. (2022). The variable intensity of review in the electoral case law of the European Court of Human Rights. Open Repository and Bibliography, University of Liège. URL: <https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/297294/1/BOUHON%20>

набувають методологічного значення для вітчизняного законодавця, оскільки нагадують про потребу забезпечення ефективної процесуальної моделі оскарження порушень, яка поєднала б швидкість виборчого календаря з повнотою судового розгляду; перспективним виглядає впровадження спеціалізованих виборчих палат при апеляційних судах, подібно до моделей Італії чи Австрії, де такі палати забезпечують експертний рівень перегляду скарг без затягування виборчої кампанії.

Проблематика матеріального змісту виборчих прав також тісно пов'язана з конституційним принципом недискримінації: у країнах ЄС, керуючись Директивою 94/80/ЄС¹²¹, громадяни Європейського Союзу, що проживають у іншій державі-члені, беруть участь у муніципальних виборах, тоді як в Україні іноземці та особи без громадянства позбавлені подібної можливості, що опосередковано зменшує інклюзивність місцевого самоврядування. Водночас, сама Україна нині стикається з необхідністю забезпечити виборчі права внутрішніх та зовнішніх переміщених осіб, чие число зросло внаслідок війни. Запозичення європейських підходів до мобільності виборця, включно з механізмом «голосу у місці фактичного проживання» та використанням електронної реєстрації, могло б зняти бар'єри для реалізації активного виборчого права, не порушуючи конституційного принципу рівності, оскільки зміна виборчої адреси базувалася б на декларативному принципі та цифровій верифікації, подібно до естонської моделі e-Elections.

На часі – впровадження електронного голосування, що пов'язує технологічні інновації з гарантіями таємного волевиявлення; досвід Естонії, де право на дистанційне інтернет-голосування закріплено в § 60 Конституції шляхом тлумачення Верховним судом, засвідчив можливість поєднання електронних

%20WCCL%20workshop%202014%20-%20The%20variable%20intensity%20of%20review%20in%20the%20electoral%20case%20law%20of%20the%20ECtHR.pdf

¹²¹ Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. (1994). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex%3A31994L0080>

інструментів із класичними прерогативами виборчого права, якщо держава створює належні криптографічні та процесуальні запобіжники. Для України розвиток законодавчої бази електронних виборів має супроводжуватися зміцненням кібербезпеки та конституційним контролем, аби унеможливити ситуації, коли технічний збій ставить під сумнів відповідність виборів ст. 69–71 Основного Закону. В даному аспекті може бути корисним укладення міжнародних угод про співпрацю у сфері виборчого кіберзахисту з Європейським агентством з мережевої та інформаційної безпеки (ENISA) та використання стандартів ETSI EN 319 401¹²² щодо електронних підписів як конституційної гарантії автентичності голосу.

Не менш значущим є питання фінансування виборчих кампаній, що безпосередньо пов'язане з принципом рівності можливостей кандидатів. У конституціях низки країн ЄС закріплені прямі вказівки на обов'язок держави забезпечувати прозоре фінансування політичних партій, тоді як у Конституції України відповідні норми відсутні і врегульовані лише законом про політичні партії. Внаслідок цього контроль за витратами кандидатів, особливо у мажоритарних округах, залишається недостатньо ефективним, що створює нерівні умови участі. Перспективною є ідея конституційного визнання публічного фінансування партій та виборчих фондів із паралельним закріпленням обмежень приватних пожертв за аналогією з фінською чи французькою моделями, де перевищення лімітів тягне втрату депутатського мандата. Конституційна фіксація таких гарантій підвищила б стабільність регулювання та унеможливила маніпулятивні зміни перед черговими виборами.

Синергія європейських і національних стандартів виборчих прав повинна підкріплюватися інституційно. Однією з таких впливових інституцій – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Відповідно до ст. 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і

¹²² ETSI EN 319 401 V3.1.1 (2024): Electronic Signatures and Trust Infrastructures (ESI); General Policy Requirements for Trust Service Providers. (2024). European Telecommunications Standards Institute. ETSI. <https://www.etsi.org/standards-search>

свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; п. 3 ст. 55 встановлено, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р.¹²³ визначає, що діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не скасовує їх і не вимагає перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. Крім того, ряд основних завдань з дотримання прав та свобод людини і громадянина в умовах правового режиму воєнного стану наразі має вагоме значення у площині реалізації Стратегії діяльності Уповноваженого з прав людини до 2027 року¹²⁴. У цьому документі наголошується, що в реаліях сьогодення, «вітчизняна система парламентського контролю покликана надати дієві відповіді на нові виклики, пов'язані із наслідками збройної агресії проти України». Одним з магістральних напрямів є «збереження та посилення інституційної стійкості та спроможності, а також перегляд та розширення мандатів Омбудсмена України» задля ефективності та дієвості вітчизняного механізму захисту політичних прав людини і громадянина.

Враховуючи позитивний досвід зарубіжних країн сталої демократії, у 1998 р. в правову систему було впроваджено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений) для здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Цей інститут належить до класичної парламентської моделі. Як відзначає О. Марцеляк, «особлива потреба в цьому правозахисному інституті виникає тоді, коли органи державної влади не задовольняють потрібний рівень вирішення покладених на них завдань, що зумовлює необхідність у додаткових механізмах

¹²³ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

¹²⁴ Про затвердження Стратегії діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини на період до 2027 року: наказ Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 01 вересня 2023 р. № 97.5/23. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS38725>

захисту прав людини». Дослідник наголошує, що «його запровадження – це важливий крок у напрямку інституціоналізації демократичних процесів у соціально-політичному житті будь-якої країни»¹²⁵, утвердження верховенства права та побудови правової держави.

Для розуміння сутності і правової природи інституту Уповноваженого, вагоме значення має його функціональна характеристика. Як зазначають, О. Батанов та Л. Голяк, за допомогою аналізу функцій можна з досить високою точністю визначити характер діяльності омбудсманів, а також проаналізувати рівень та особливості реалізації правозахисної функції відповідних держав, правильність вибору ними пріоритетів на тому чи ін. етапі їхнього розвитку, нарешті, рівень організованості правозахисної системи й ефективності правоохоронної діяльності, виявити загальні та відмінні тенденції розвитку омбудсманівських та ін. правозахисних інститутів тощо¹²⁶.

Отже, функції Уповноваженого становлять магістральні напрями і види його діяльності, як правозахисної інституції, що визначають сутність, правову природу, завдання, місце і роль в інституційному механізмі забезпечення і захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

До головних напрямів діяльності Уповноваженого слід віднести такі, як: контрольно-наглядовий, правотворчий, правозахисний, міжнародного співробітництва, превентивний, аналітичний, інформаційно-виховний. Звичайно, перелік напрямів неповний та може бути доповнений, однак ми акцентували, наш погляд, на найбільш суттєві з них.

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» наділяє Уповноваженого широким мандатом для виконання парламентського контролю щодо захисту політичних прав і свобод. Так, повноваження Уповноваженого поділяються

¹²⁵ Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 450 с.; Марцеляк О.В. Інститут військового омбудсмана та перспективи його створення в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2003. № 3. С. 29-33.

¹²⁶ Батанов О.В., Голяк Л. В. Служби захисту прав людини у сфері місцевого самоврядування (інститут муніципального омбудсмана): досвід компаративного аналізу : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 340 с. С. 261.

на найбільш загальні три групи: статусні, правотворчі та правозахисні¹²⁷.

Щодо захисту політичних прав, зокрема виборчих прав, в рамках статусних повноважень, зазначимо основні: право на невідкладний прийом Президентом України, Головою ВРУ, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками ін. державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами (ст. 13 ч.); право направляти акти реагування: конституційне подання до Конституційного Суду з питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону України чи ін. правових актів, а також офіційного тлумачення Конституції України, що стосується захисту політичних і свобод прав людини і громадянина та подання Уповноваженого до державних органів, органів місцевої влади, підприємств, установ та подання до організацій будь-якої форми власності з вимогою усунення порушення прав та свобод особи у місячний строк (ст. 13). Ці права надають можливість Уповноваженому без перешкод і зволікань реагувати на факти порушення політичних прав громадян та сприяє їх відновленню.

Щодо правотворчих повноважень, то виділимо наступні: право вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства щодо для покращення реалізації політичних прав і свобод, а також їх забезпечення і захисту (п. 3 (1) ст. 13); подання щорічних і спеціалізованих доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (включаючи політичні права і свободи) (ст. 18). У цих документах Уповноважений має зазначати факти порушень політичних прав громадян, вказувати недоліки в законодавстві, що стосуються їх захисту та надавати рекомендації відповідним органам, наділеними відповідною компетенцією щодо їх відновлення. До прикладу, у 2020 р., до Уповноваженого надійшло 288

¹²⁷ Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. *Велика українська юридична енциклопедія у 20-ти томах*. Том 4. Конституційне право ; Рік видання: 2024 ; Кількість сторінок: 1072 ; С. 1021.

повідомлень щодо порушення виборчих прав громадян: права на голосування за фактичним місцем проживання, права обирати і бути обраним, права на доступність до виборчих дільниць для осіб з інвалідністю та ін. Після перевірки цих фактів, проведення низки моніторингових візитів, було надано наступні рекомендації. Так, парламенту України рекомендовано ухвалити Закон України «Про внесення змін до Виборчого кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо особливостей організації підготовки та проведення виборів у період дії карантину(реєстр. № 4117 від 18.09.2020 р.); Центральній виборчій комісії – розробити проєкт Закону України щодо удосконалення Виборчого кодексу України у частині визначення критеріїв для прийняття рішень про неможливість проведення виборів до відповідних органів місцевого самоврядування на окремих територіях та забезпечення у зв'язку з цим достатніх гарантій для реалізації виборчих прав громадян; місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування при наданні приміщень дільничним виборчим комісіям дотримуватися вимог статті 62 Виборчого кодексу України та постанови КМУ від 09 жовтня 2020 р. № 962 «Про затвердження критеріїв доступності для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення приміщень, що надаються дільничним виборчим комісіям звичайних виборчих дільниць для організації їх роботи та проведення голосування»¹²⁸.

Відповідно до чинного законодавства за щорічною та спеціальними доповідями Уповноваженого Верховної Ради України приймає постанову, тобто щорічна та спеціальна (спеціальні) доповіді Уповноваженого не можуть бути просто прийняті Верховною Радою України «до уваги», без належної оцінки та парламентського реагування. До того ж, вітчизняне законодавство містить положення, відповідно до якого щорічна та спеціальна доповідь разом із прийнятою постановою Верховною Радою України публікується в офіційних виданнях парламенту.

¹²⁸ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України «Про стан додержання і захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» 2020. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2020.pdf>

Третя група повноважень стосується таких правозахисних прав Уповноваженого як: здійснювати моніторингових візитів, організації та проведення моніторингового спостереження за додержанням процесуальних прав учасників судового провадження у кримінальному провадженні, цивільному та адміністративному процесах, судовий захист, відвідувати місця несвободи без повідомлення про час візиту та опитувати їх тощо. Державні органи, місцеві ради, об'єднання громадян, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, а також посадові особи, до яких звертається Уповноважений, зобов'язані надавати йому необхідну інформацію, пояснення по справі, сприяти проведенню перевірок, за потреби виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків (п. 4-12 ст. 13).

З метою ефективного забезпечення діяльності Уповноваженим здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захисту прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі, утворений Секретаріат Уповноваженого (Положення про Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 14 жовтня 2022 р. № 79.15/22), запроваджено інститут Представників Уповноваженого (Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 20 жовтня 2022 р. № 84.15/22), а також Консультативну раду, яка є постійно діючим колегіальним консультативно-дорадчим органом (Положення про Консультативну раду при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини від 18 жовтня 2022 р. № 82.15/22).

У своїй діяльності Уповноважений тісно співпрацює з інститутами громадянського суспільства. До прикладу, щодо консолідації зусиль, спрямованих на захист виборчих прав та свобод, було впроваджено мережу громадських омбудсманів із захисту виборчих прав. 31 липня 2018 р. було підписано Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Всеукраїнською громадською організацією «Громадська мережа «ОПОРА», з метою консолідації зусиль, спрямованих на захист виборчих прав та свобод. У цьому документі

зазначені основні напрями співробітництва, серед яких – здійснення моніторингу стану дотримання виборчих прав в місцях не-свободи та аналізу діяльності поліції, прокуратури, судів щодо розслідуванні злочинів проти виборчих прав; налагодження взаємодії між регіональними громадськими омбудсманами та працівниками Секретаріату Уповноваженого щодо вирішення проблем із дотриманням виборчих прав громадян, які зазнають прямої або непрямой дискримінації під час виборів; напрацювання рекомендацій щодо вдосконалення виборчого законодавства; участь у підготовці щорічних та спеціальних доповідей Уповноваженого в частині забезпечення виборчих прав; просвітницька діяльність серед громадян тощо¹²⁹.

Крім того, за захистом політичних, зокрема виборчих прав, кожний може звернутися до Уповноваженого зі зверненням. Сутність цього інституту полягає в гарантованій державою можливості кожній особі особисто і безпосередньо звертатися, а також направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів з пропозиціями щодо поліпшення їх роботи, зауваженнями, зверненнями, критикою їх роботи. Звернення до Уповноваженого є субсидіарним інструментом захисту політичних прав, який не заміняє, змінює інші механізми, зокрема судовий захист.

Отже, з метою успішного виконання своїх функцій і повноважень, Уповноважений повинен зберігати незалежність від політичного тиску, що є важливим для його авторитету та довіри суспільства. Взаємодія Уповноваженого з громадськими організаціями та міжнародними структурами є досить важливою для підвищення обізнаності громадян про свої права та можливості їх захисту. Задля підвищення ефективності парламентського контролю Уповноваженим, слід наділити його правом законодавчої ініціативи, привести вітчизняне законодавство у відповідність до Паризьких принципів та впливових міжнародних

¹²⁹ Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Всеукраїнською громадською організацією «Громадянська мережа «ОПОРА» від 31 липня 2018 р. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/1_Меморандум%20ОПОРА.pdf

стандартів, які покращать інституційну спроможність цієї інституції.

Крім того, трансформаційні зміни суспільних відносин та динамічний розвиток сучасних цифрових, інформаційно-комунікативних технологій свідчать про стрімке проникнення останніх у всі сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави, обумовлюють об'єктивну потребу до вироблення юридичною наукою нових, інноваційних підходів, засобів та форм щодо забезпечення ефективного функціонування публічної влади в даних процесах. Насамперед це стосується балансування між виборчими правами та інформаційною безпекою в епоху глобальної цифровізації, коли виборчі процеси дедалі частіше відбуваються в середовищі, насиченому когнітивними загрозами, технологіями мікротаргетингу та транснаціональними кампаніями дезінформації. У країнах ЄС, зокрема у Фінляндії та Нідерландах, конституційні органи нагляду—комісії з виборчої безпеки—вже отримали мандат на проведення ex-ante аудиту цифрових інструментів політичної реклами і застосування превентивних обмежень щодо іноземного фінансування онлайн-кампаній, що розглядається як складова гарантій чесного і вільного волевиявлення. Українське законодавство поки що лише точково регулює подібні аспекти (ст. 57-1 Виборчого кодексу про заборону розміщення анонімною політичної реклами), тоді як Конституція України не містить прямих орієнтирів щодо захисту виборця від маніпулятивного впливу в інформаційному просторі. З огляду на агресивне використання дезінформаційних операцій проти України, варто розглянути можливість внесення змін до Основного Закону положення про «цифрову цілісність виборчого процесу», що визнавав би інформаційну безпеку елементом конституційних гарантій виборчих прав, водночас зобов'язавши законодавця розробити прозорі критерії і процедури швидкої протидії інформаційним атакам у період виборів¹³⁰. Таким чином буде сформовано конституційний каркас, який дозволить інтегрувати найкращі європейські практики

¹³⁰ Членство Омбудсмена в міжнародних об'єднаннях омбудсменів. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/chlenstvo-ombudsmena-v-mizhnarodnih-obyednannyah-ombudsmeniv>

кібергігієни виборів та забезпечити належний баланс між свободою вираження поглядів, правом на отримання інформації та правом кожного громадянина на формування виборчого волевиявлення без зовнішнього примусу чи маніпуляції.

Отже, виходячи із вищевикладеного, можна зробити наступні висновки, що рецепція виборчих стандартів ЄС в Україні полягає не у простому копіюванні правових норм, а у складному процесі інтеграції, який вимагає узгодження нормативних новацій із системою вітчизняного конституціоналізму, зміцнення ролі Омбудсмена – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо забезпечення виборчих прав, вдосконалення механізмів судового та адміністративного захисту, а також технологічного переосмислення процесів голосування; лише комплексна імплементація, що охоплює інституційну, процедурну та матеріально-правову площину, здатна підняти індекс демократичності виборчих процесів до рівня, сумірного з провідними європейськими демократіями. Перспектива членства України в ЄС робить таку трансформацію не факультативною, а імперативною, адже виборчі права, закріплені у Конституції України, становлять мірило реальної, а не декларованої, політичної свободи та є передумовою легітимності всієї системи публічної влади, що у свою чергу визначає успішність подальших інтеграційних і реформаторських зусиль держави.

Конституційна модернізація виборчих прав в Україні в умовах розвитку вітчизняного конституціоналізму має спиратися на інтегративну модель, у якій національні норми й інститути поєднуються з європейськими принципами пропорційності, недискримінації та прозорості фінансування політичної діяльності. Імплементація механізму конституційної скарги, розширення повноважень Конституційного Суду щодо превентивного контролю виборчого законодавства, а також конституційне закріплення публічного фінансування партій і виборчих фондів, постають як ключові умови для забезпечення реальної рівності можливостей кандидатів і відновлення довіри виборців до демократичних процедур. Підкріплення цих трансформацій розвитком кібергігієни виборів, гендерно-чутливих гарантій представництва та інклюзивних механізмів участі внутрішньо переміщених осіб дозволить зміцнити

легітимність вітчизняної системи народовладдя, підвищити її стійкість до зовнішніх інформаційних загроз і водночас наблизити конституційно-правові стандарти України до вимог європейської спільноти.

Перспективи подальших досліджень у цій царині полягають, передусім, у поглибленому вивченні алгоритмів цифрового голосування й блокчейн-технологій у виборчому процесі, оцінці ефективності існуючих обмежень приватного фінансування на тлі змін політичної реклами в соціальних мережах, а також у формуванні емпіричних індикаторів для вимірювання ступеня інклюзивності та гендерної збалансованості виборчих кампаній; додаткової уваги потребує компаративний аналіз практики Суду ЄС щодо порушень установчих договорів у виборчій сфері та її потенційного впливу на українське законодавство після набуття повноправного членства. Водночас актуальним лишається питання кореляції між рівнем фінансової прозорості партій, якістю парламентських дебатів та політичним плюралізмом, що відкриває простір для міждисциплінарних досліджень, заснованих на поєднанні конституційної доктрини, політичної економії та аналізу великих даних про фінансування виборчих кампаній у державах-членах ЄС і Україні.

Розділ VII

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В ЕПОХУ ВПРОВАДЖЕННЯ ІКТ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Світові процеси, першочергово пов'язані з тотальним впровадженням новітніх інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), елементів електронного урядування, електронної демократії та потреби на цьому тлі суттєвих змін функціонування всіх сфер українського суспільства – чинники, які набувають все більш вагомого значення у процесі сучасного державотворення, становлення національної конституційно-правової свідомості, імплементації міжнародно-правових стандартів у конституційне законодавство України.

Окреслені та інші закономірності є предметом дослідження фахівців різних галузей знань, теоретиків права, вчених-представників галузевих юридичних наук, зокрема застосування ІКТ у процесі реалізації форм народовладдя, використання виборних механізмів (запровадження електронного волевиявлення); діджиталізації діяльності системи органів публічної влади у спосіб оцифрування надання послуг населенню; проблеми модернізації і систематизації конституційного законодавства, вдосконалення конституційно-правового регулювання інформаційних, цифрових відносин тощо.

З іншого боку, як обґрунтовують авторитетні світові фахівці, подальший розвиток і використання ІКТ у різноманітності (інформатизація, комп'ютеризація, «штучний інтелект», техногенна інженерія тощо) кинуть серйозний виклик конституційним положенням про безпеку людини, захист персональних даних, заборону про невтручання в особисте і приватне життя, свободу слова, висловлювання думки, інші її права і свободи.

Такими, зовсім невичерпними можна назвати чинники, що зумовлюють оновлення теоретико-правових засад як глобального конституціоналізму, так і національного конституціоналізму, як відповідне реагування на проблеми в інформаційній сфері.

Зважаючи на виклики глобалізаційних інформаційних процесів та пов'язані з цим явищем проблеми трансформації політичної влади, визначення зовнішньополітичного вектору розвитку нашої держави у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції, впровадження інституцій демократичної участі громадян у прийнятті владно-управлінських рішень, Україна, відомо, не тільки концептуально визначила стратегічний розвиток е-демократії: а й розпочала втілення багатьох визначених її елементів.

Зокрема, згідно з Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018 – 2020 роки, (схвал. розп. Кабінету Міністрів України від 17.01.18 р., № 67-р.) такими визначені: е-парламент, е-голосування, е-правосуддя, е-медіація, е-референдуми, е-консультації, е-петиції, е-політичні кампанії, е-опитування¹³¹.

Водночас слід зауважити, що відповідне нормативне підґрунтя для функціонування е-демократії в Україні розпочалося значно раніше з початком комплексного правового забезпечення процесів інформатизації, коли у свій час було прийнято законодавство про Національну програму інформатизації (1998 р.), про електронні документи та електронний документообіг (2003 р.), про електронний цифровий підпис (2003 р.), більшість нормативних актів з яких на сьогодні мають нову редакцію, Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» (від 09.01.2007 р.), а також численні підзаконні нормативно-правові акти, направлені на виконання законодавчих положень у цій сфері суспільних відносин.

До широкомасштабного російського вторгнення на територію нашої держави, незважаючи на складну політичну та економічну ситуацію, хоча, за обґрунтуванням аналітиків, й досить повільно, в Україні суспільний розвиток відбувався на засадах побудови законодавчо окреслених основних елементів інформаційного суспільства, е-урядування, розпочалося також впровадження окремих складових е-демократії.

На сьогодні як свідчить практика, форми діяльності органів публічної влади у сфері впровадження та використання

¹³¹ Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018 – 2020 роки, (схвал. розп. Кабінету Міністрів України від 17.01.18 р., № 67-р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text>

можливостей електронних комунікацій є застарілими, неефективними, не відповідають реальним викликам. Такий стан позначився на низькій якості інформаційних, цифрових послуг, нерівномірному доступі громадян до інформаційних ресурсів, до публічної інформації. Особливо це стосується місцевого рівня. Результатом неефективного впровадження та використання можливостей електронних комунікацій стало, разом з тим, нерівномірний розвиток інформаційної інфраструктури (електронних ресурсів, реєстрів, баз даних, інформаційно-аналітичних систем) регіонів. Особливо це стало виразним в умовах воєнних дій, коли забезпечення владно-управлінських відносин перенесено здебільшого у електронну, цифрову площину, встановлена досить жорстка централізація державного управління, посилені силові методи його здійснення в інтересах національної безпеки, на визначений термін встановлені певні обмеження окремих конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Певно, через зовнішню загрозу формування і реалізація сучасної інформаційної політики у всіх напрямках детермінується через засади конституційного ладу України щодо захисту національної безпеки. У цьому контексті права і свободи людини і громадянина, визначені принципи суспільного життя, державної діяльності, інші визначені Основним Законом конституційні цінності, гарантування, механізм реалізації у повному обсязі ускладнюються.

З початком російської збройної агресії на державному рівні було розроблено ряд заходів нормативно-правового, організаційного, контрольного та іншого характеру, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки людини, громадянина, суспільства загалом, функціонування органів державної влади і управління, органів місцевого самоврядування на необхідному рівні. Зокрема, йдеться про забезпечення кібернетичної безпеки інтернет-простору, збереження персональних даних громадян, дотримання установлених для державних ресурсів вимог щодо цілісності, конфіденційності, доступності¹³².

¹³² Про деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних

Зрозуміло, дослідження теоретико-прикладних проблем процесів упровадження і розвитку визначених складових е-демократії, удосконалення їх правових засад реалізації у нинішніх умовах, рівня трансформування концептуальних (декларативних) демократичних ідей у реальний механізм функціонування суспільства і держави тощо – актуальна проблематика новітнього конституціоналізму.

Впровадження інструментарію е-демократії тісно пов'язане з процесами цифрової трансформації українського суспільства.

Наразі у важких реаліях здійснюється державна політика цифрової трансформації (цифровізація), що охопила всі сфери життєдіяльності суспільства і держави, основна суть якої як визначено, системне використання сучасних ІКТ, цифрових технологій, створення цифрових інфраструктур для забезпечення, разом з тим, переваг доступу на їх основі до послуг, інформаційних ресурсів, підвищення знань кожному, хто потребує.

В контексті існуючої потреби для вітчизняної практики слід оцінювати різні моделі, форми взаємодії, взаємозв'язку інститутів держави і громадянського суспільства, в тому числі й комунікативні. Отже, актуальності набувають подальші теоретико-прикладні комплексні дослідження стану, перспектив розвитку та розробки ефективних механізмів відповідних процесів, зокрема, здійснення інформаційної стратегії органів публічної влади відповідно до міжнародно-правової практики.

Дотичною проблематикою впровадження інструментарію е-демократії, цифрової трансформації державної і суспільної життєдіяльності, перспективи розвитку демократичних інститутів на основі використання ІКТ, можливі загрози їх застосування у відповідних процесах тощо для доктрини національного конституціоналізму є питання оновлення концепту парламентаризму, формування концепції е-парламентаризму, невіддільним змістом якої є ідея впровадження «електронного парламенту» в Україні¹³³.

реєстрів в умовах воєнного стану»: постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2022 р., № 263.

¹³³ Костецька Т.А. Про електронний парламентаризм в Україні: стратегія впровадження та чинники розвитку. *Правова держава*. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. Вип. 33. 752 с. С. 314-324.

Дослідження засад, потенціалу функціонування національного парламенту як представницького органу в умовах цифрової держави посилюється ще й у зв'язку з об'єктивними сьогоденними реаліями парламентаризму, здійснення завдань парламентської діяльності, ускладнених викликаними діями російської держави-агресора.

Доцільність комплексного конституційно-правового аналізу поняття, сутності названого феномену, моделювання і функціонування Верховної Ради України в умовах упровадження форм, засобів е-демократії, цифрової трансформації як, зокрема, е-парламенту, викликів і загроз сьогодення для розвитку українського парламентаризму в цілому зумовлює актуальність відповідної проблематики.

Нагадаємо, Україна приєдналася до Декларації відкритого парламенту з подальшою розробкою та затвердженням кола заходів із реалізації положень цього міжнародного документу, намагаючись слідувати європейським стандартам ефективності парламентської діяльності¹³⁴. В подальшому була розроблена і затверджена Стратегія електронного парламентаризму на 2018 – 2020 роки¹³⁵. Це було зумовлено необхідністю переходу на принципово новий рівень інформаційно-технологічного забезпечення діяльності народних депутатів України, парламенту в цілому, формування парламентського електронного інформаційного ресурсу, оцифровування парламентської документації для більш ефективної реалізації повноважень Верховної Ради.

Зауважимо, що терміно-поняття «е-парламент» досить широко використовується фахівцями, проте конституційно-правова наука ще не сформувала загальноприйнятого поняття цього

¹³⁴ Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України та Апарату Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.02.2016 №47. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/47/16-%D1%80%D0%B3>

¹³⁵ Про затвердження Стратегії електронного парламентаризму на 2018 – 2020 роки : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.07.18 р. № 278. URL: <https://ips.ligazakon.net/doc>

феномена як юридичної категорії, уніфікованого підходу до розуміння його сутності, змісту¹³⁶.

Заходи комунікаційної стратегії, встановлення електронної форми парламентського документообігу як основної (за деякими винятками), направленої на удосконалення всіх парламентських процедур, включно із законодавчим процесом, забезпеченням вільного та безоплатного доступу до бази даних нормативно-правової інформації на офіційному веб-сайті парламенту¹³⁷, за аналітиками, зумовили більш якісний рівень використання ІКТ в парламентській діяльності, наявних інформаційних ресурсів для реалізації всіх функцій і повноважень Верховної Ради, її структурних органів, народних депутатів, цілеспрямованого розвитку е-парламенту.

Об'єктивно, і до періоду широкомасштабного російського вторгнення, інтенсивно здійснювався пошук механізмів удосконалення форм організації, функціонування Верховної Ради України як представницького органу, єдиного органу законодавчої державної влади з метою підвищення ефективності її діяльності. Цей висновок підтверджується і сьогодні, коли Верховна Рада в умовах воєнного стану здійснює свої функції і повноваження, в тому числі і законодавчі, за словами її керівництва, на мобілізаційній основі, а цифровізація парламентських процедур в цей період відіграє важливе значення у комунікаційно-інформаційній діяльності парламенту.

Втім, як обґрунтовують фахівці, будь-який вид електронної комунікації виключно вразливий: за допомогою сучасних технічних засобів до бази даних інформаційно-комунікаційних систем може бути здійснений несанкціонований доступ. Це в повній мірі стосується функціонування українського парламенту, коли нагальною потребою нині є не тільки ефективність його діяльності в межах визначеної компетенції по вирішенню об'єктивно

¹³⁶ Костецька Т. А. Категорія «електронний парламент»: питання про інтерпретацію поняття. *Правова держава*. Випуск 35. Київ, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 395-405.

¹³⁷ Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо вдосконалення електронної форми документообігу у Верховній Раді України: Закон України від 16.01.2020 р., № 469-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469-20#n129>

зумовлених проблем, а й забезпечення доступу до інформації про поточну роботу народних депутатів, прийняті рішення.

Практичне впровадження відповідних дієвих інституційних механізмів, інформаційно-комунікативних інструментів, в першу чергу, переважне їх «модельовання» на правовій основі дає підґрунтя оцінювати відповідність концепту електронного парламенту в нашій державі сучасним міжнародним тенденціям.

Сьогодні сучасний український конституціоналізм, його складова парламентаризм при існуючих незмінних константів в умовах воєнного стану набувають певних модифікацій. В українській юридичній науці потрібен більш поглиблений комплексний теоретико-правовий аналіз функціонування е-парламента, удосконалення правових засад відповідних процесів у нинішніх умовах, сучасних наукових узагальнень рівня трансформувannya концептуальної ідеї в реальний механізм практичної діяльності Верховної Ради України. Актуальність цієї проблематики має значення не тільки в контексті формування концепту е-парламентаризму в Україні, а й оновлення теорії вітчизняного парламентаризму загалом, модернізації національного конституціоналізму.

Як наголошувалось, важливою тенденцією сучасного демократичного суспільства є розвиток та підвищення рівня участі громадян за допомогою інформаційно-комунікативних технологій у питаннях державотворення, здійснення місцевої влади. Завдяки новим технологіям і формам демократії прямої участі в управлінні державними справами встановлюються інформаційно-комунікаційні зв'язки громадян з їх представниками.

Нинішні реалії російської загарбницької війни проти українського народу, державності вимагають також пошуку нових засобів організації та регулювання, зокрема, інформаційно-комунікаційної сфери місцевого самоврядування у взаємозв'язку із здійсненням процесів цифровізації.

Проблематика набуває якісно нового звучання у контексті пошуку дієвих шляхів, суттєвих форм та методів, ефективного інструментарію вирішення поставлених завдань втілення заявлених реформ в екстремальних теперішніх умовах правового режиму воєнного стану, коли перед місцевими органами публічної влади постали проблеми, що навіть не були закладені у концепцію

реформування, однак потребують свого негайного вирішення, коли підвищується їх відповідальність за результати прийнятих рішень тощо¹³⁸.

Нинішній період функціонування владних структур, який об'єктивно вже не мислиться без використання новітніх ІКТ, електронних комунікацій в усіх сферах суспільного життя, в процесі діяльності органів державної та місцевої влади, що змушує їх бути більш відкритими, забезпечувати створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів тощо.

Введення правового режиму воєнного стану зумовило ряд обмежень, наслідком чого, наприклад, стало зменшення рівня відкритості та прозорості діяльності місцевих органів публічної влади. Позначилось це і на легальних формах залучення жителів до процесів підготовки і ухвалення рішень органів місцевого самоврядування таких як, зокрема, проведення зборів громадян, громадських слухань, загальних зборів тощо. Подібне становище дало підстави говорити, що стан інформаційних стосунків на рівні місцевого самоврядування засвідчив про деформацію прозорості інформації, її суперечність, неповноту, неоперативність, що знижує рівень легітимності влади, обмежує можливості отримання громадянами своєчасної і достовірної інформації¹³⁹.

Комплексного предметного аналізу потребують такі, зокрема, напрями, як: забезпечення відкритого характеру діяльності органів публічної влади, а саме прозорості та доступності місцевих органів влади із застосуванням новітніх ІКТ; гарантування здійснення конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах їх допустимого правового обмеження; вироблення якісних інформаційно-комунікаційних взаємовідносин, покращення взаємообміну між радами, їх виконавчими органами, посадовими особами місцевого самоврядування, державними управлінськими органами та місцевими жителями (територіальною громадою),

¹³⁸ Костецька Т. А. Інформаційно-комунікаційні чинники функціонування системи місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Право України*. 2024. Випуск 6. С. 77-93.

¹³⁹ Дослідження «Стану інформування і залучення жителів громад в умовах воєнного стану» (листопад – грудень 2022р.). Проєкт PROSTO «Підтримка доступності послуг в Україні» м. Київ, 20 листопада 2023 р. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/43839.pdf>

представниками громадськості, вдосконалення організаційно-правових засад інформаційного забезпечення управлінських та самоврядних процесів тощо.

Загалом, на нашу думку, слід констатувати недостатнє дослідження проблем використання потенціалу універсальних технологій сучасного менеджменту як реального механізму забезпечення конституційного права щодо участі в управлінні державними справами, у здійсненні місцевого самоврядування та низький ступінь урахування їх під час формування та втілення державної політики у сфері становлення та розвитку е-демократії.

Запровадження відповідних реформ актуалізували, разом з тим, науковий інтерес, потребу аналізу та розроблення концептуально нового підходу до вироблення засад формування концепції державно-правового регулювання їх проходження, зокрема, в поєднанні з реалізацією державної регіональної інформаційної політики, дослідження проблематики з точки зору загальної теорії комунікацій, становлення громадянського суспільства, розвитку елементів е-демократії¹⁴⁰.

Зрозуміло, що у зв'язку із широкомасштабним вторгненням російського агресора на територію нашої держави задекларовані результати з впровадження е-демократії, цифровізації, розпочаті завдання з їх досягнення на сьогодні не завершені, як було намічено. Запроваджений в Україні правовий режим воєнного стану, безперечно, також впливає на всі напрями складних процесів державотворення та правотворення, проведення стратегічно визначених системних реформ, їх правове забезпечення, інституційний механізм здійснення.

В умовах сьогодення ефективність вищеназваних процесів залежить не тільки від стратегії національної інформаційної політики, адаптації заходів її проведення до реалій повномасштабної війни, а й від рівня впровадження її на місцевому рівні, конкретної діяльності суб'єктів владних повноважень – розпорядників публічної інформації, адекватного реаліям нормативно-правового

¹⁴⁰ Костецька Т.А. Актуальні проблеми децентралізації публічної влади в Україні: інформаційні та комунікаційні аспекти. *Правова держава*. Вип. 32. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2021. С. 227- 236.

забезпечення інформаційно-комунікаційної складової реформування місцевого самоврядування, інших чинників.

Таким чином, пунктирно: 1) окреслені багатовекторні складні процеси, практика здійснення та проблеми організаційно-правового характеру пов'язані з їх впровадженням, потреба їх теоретико-прикладного осмислення у доктрині національного конституціоналізму; 2) об'єктивна значущість інформаційної сфери суспільних відносин, її складових елементів та їх конституційно-правова регламентація, транскордонний характер впливу (шкідливих чинників) на їх функціонування; 3) наявність закріплення на конституційному рівні інформаційних прав людини, громадянина, гарантій їх здійснення, засад функціонування суспільного життя в Україні, інформаційної політики, інформаційної діяльності уповноважених суб'єктів, їх система і визначені повноваження; 4) міжнародно-правові стандарти регулювання; 5) доцільність теоретико-правової оцінки ознак, сутності, форми конституційної держави, тенденцій розвитку, її цифрової трансформації (для українських реалій – реалізація концепції «держави в смартфоні», функціонування в умовах воєнного стану); 6) необхідність комплексного конституційно-правового аналізу стану, прогнозування подальшого розвитку конституційного права, інших галузевих норм у сучасних цифрових реаліях, виявлення їх регулятивного потенціалу, ступеню трансформації до потреб необхідного впливу – тощо сприяють оновленню парадигми сучасного конституціоналізму, тенденції його модернізації.

Фактично йдеться про формування на визнаних засадах глобального конституціоналізму концепту новітнього феномену, як здебільшого його називають у сучасних джерелах, цифрового (електронного) конституціоналізму як нової фази розвитку сучасного конституціоналізму, нової парадигми конституційно-правових досліджень.

Науковий дискурс з цього приводу вже ведеться представниками різних галузевих наук з метою наповнення його змісту.

Втім, за оцінками фахівців, незважаючи на досить вагоме коло новітніх аналітичних праць стосовно цифрового конституціоналізму, першочергово зарубіжних, його доктринальне визначення

немає завершеної форми, не існує чіткої загальновизнаної дефініції цього поняття.

Не проводячи глибокого дослідження, оскільки це тема для окремого аналізу, для цілей даної роботи зауважимо, на даний період існує загальний консенсус серед дослідників, що цифровий конституціоналізм являє є набором традиційних конституційних цінностей, адаптованих до нових вимог цифрового середовища. З його позицій суспільство повинно реагувати на недоліки цифрових технологій і забезпечувати ідеали, цінності й принципи сучасного демократичного конституціоналізму, підтримувати його систему балансу і гарантій¹⁴¹.

¹⁴¹ Бочарова Н. Цифровий конституціоналізм у сучасному інформаційному суспільстві. *Соціальний Калейдоскоп*, 2022. 2(3-4), С.74-84. <https://doi.org/10.47567/2709-0906.3-4.2022.74-84>

Наукове видання

Скрипнюк Олександр Васильович
Крусян Анжеліка Романівна
Марцеляк Олег Володимирович
Батанов Олександр Васильович
Явір Віра Анатоліївна
Омельченко Наталія Леонідівна
Костецька Тетяна Анатоліївна

**УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ОСНОВНІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ**

Наукова записка

Підписано до друку 21.06.2025. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 6.8. Наклад 300. Зам. 279.

Надруковано у «Видавництво Людмила»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 5303 від 02.03.2017
«Видавництво Людмила». 03148, Київ, а/с 115
Тел./факс: +380504697485, 0683408332.
E-mail: lesya3000@ukr.net